

В. Січинський

ПЕРЕДУ

ТРИЗУБ І ПРАПОР УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «МІСІОНЕР»

ЛЬВІВ - 1995

ЗА ДОЗВОЛОМ
ЦЕРКОВНОЇ ВЛАДИ

Запропонована книжка - це науково-популярна розповідь про наш національний герб та прапор. Автор спирається на археологічні та історичні знахідки, пояснюючи зміст української символіки, її значення в національному державо-творенні. Науково-популярний виклад дає змогу широкому загалу читачів ознайомитися з історією та еволюцією українських державних символів. Книга проілюстрована рисунками, які підтверджують думки вченого.

ISBN 5-7707-8939-5

© Видавництво «Місіонер», 1995

ПЕРЕДМОВА

Тризуб - символ сучасного українця, що виділяє його в світі та свідчить про його світогляд. Саме тому особливе значення має наукова праця над дослідженням проблеми значення тризуба. Така праця зазнавала неймовірних перешкод як в Україні, так і поза її межами. Кілька підготовлених праць так і не вийшло в світ через різні причини: окупація України, технічні труднощі та військові події.

Автор цієї розвідки може подати цілий ряд фактів, як його власна праця і вже підготовлені до друку статті і розвідки щезали, заборонялися цензурою, або були змарновані видавцями. Отже, стаття "Тризуб", написана в 1930 році для Української Загальної Енциклопедії (Львів-Коломия, т. III), була використана редакцією Енциклопедії лише частково. Більший огляд "Український національний знак і прапор" поміщено в підручнику "Вступ до українського краєзнавства" (Прага, 1937). Лише після того українські видавництва зацікавилися темою, і стаття була передрукована, без змін або з доповненнями автора в Календарі "Червоної Калини" у 1938 р., у Календарі "Нового шляху" у 1946 рік (Вінніпег, 1945) та в скороченому варіанті в інших виданнях та часописах. Підготовлена в 1941 р. більша розвідка про походження тризуба для Наукового Збірника Українського Вільного Університету в Празі загинула під час війни в Ляйпцігу, разом із усім матеріалом для збірника. Окрема брошура під заголовком "Україна - назва,

герц, прапор" обсягом 3 друк. аркуші, вислана до Українського Видавництва в Краків у лютому 1941 року, була заборонена для друку німецькою цензурою. Стаття "Знак і національний прапор України", підготовлена для "Енциклопедії Українознавства", появилось друком у Видавництві "Бистриця" в цьому ж році в I зошиті Енциклопедії, але це видання було заборонене німцями. Розвідка "Український національний знак і прапор", що була вже видрукована в книжці "Українське краєзнавство", т. I. Територія України (Прага, 1944, ст. 19-26), не дійшла до читача, бо саму книгу видавництво не встигло розповсюдити, а в 1945 році видання було конфісковане совітською поліцією. Нарешті, багато джерельних матеріалів та рисунків автора, що торкалися теми про тризуб, загинуло під час останньої війни.

Оце і є підсумок майже двадцятилітньої праці автора над питанням тризуба і країнського прапора.

АВТОР.

I. Значення Тризуба

Національний знак чи герц витворюється протягом віків і входить у свідомість народу як певна традиція, що має зв'язок із національним, державним життям та почуттям єдності цілого народу. Знак наочним способом символізує походження, розвиток, ментальність, а також культурне спрямування і геополітику народу. Коли цей знак державний, то він також символізує суверенність, силу, право, гідність держави.

Державний знак із часами міняється через різні зміни державного укладу, династій, революцій та з інших політичних, а навіть господарських причин.

Найстаршим гербом на території України, що мав значення державного знака, був так званий тризуб, відомий і дуже поширений у X-XIII століттях. З відновленням української державності, за пропозицією проф. М. Грушевського, законом Української Центральної Ради в Києві 22 березня 1918 року тризуб був ухвалений державним знаком Української Народної Республіки. Так званий Великий і Малий герц (тризуб) Української Народної Республіки з орнаментальним обрамленням графічно виконав відомий український мистець В. Кричевський (рис. 62-63).

Тризуб як герц, безсумнівно, є одним із найбільш оригінальних символів на світі. Його незвична і дуже цікава форма викликає підсилений інтерес чужинців. Для нас питання тризуба не тільки цікаве, воно глибоко хвилює кожну українську людину.

Тому ми мусимо знати все про тризуб як знак найвищого ступеня людського колективу - нації й держави, - все, що дала дотеперішня наука.

Зацікавлення тризубом викликало чималу літературу з цього питання. Переважно ця література має характер

принагідних, випадкових, фрагментарних статей та заміток, вона не охоплює цілості питання.

Перші нумізматичні праці, що торкалися монет Київської держави, де були знаки тризуба, є не тільки поверховними, але часом хибно означають походження та значення монет. До таких, м. ін., належить праця німецького ученого Б. фон Кене. Вагоміше значення мають нумізматичні праці другої половини минулого століття, що збирали і класифікували монети київської держави. Сюди належать писання О. Куніка, І. Бартоломея, В. Антоновича. Н. Петрова і більші видання альбомного характеру - І. Толстого, Н. Кондакова та Б. Ханенка. Поза тим, багато авторів принагідно торкалися питання походження і значення самого знака.

З відновленням української державності в 1917 році неминуче постало питання про національний і державний знак. До цього часу не було усталено одного, спільного для цілої української території, знака. В Галичині уживали переважно знак лева, у Придніпров'ї були спроби використовувати знак козацьких часів (озброєний козак), герб гетьмана І. Мазепи, герб Києва - св. Михаїла.

Потреба державного герба спричинила також появу літератури з цього питання таких українських авторів, як М. Грушевський, В. Модзалевський, Ю. Нарбут, В. Різниченко, Л. Цегельський. Все це статті, друкovanі в часописах у 1917-1918 рр., де обговорювали питання про відповідність знаків для нової Української держави.

Російська історіографія, якщо й торкалася питання генези, то старалася за допомогою т. зв. норманської теорії надати йому значення Скандинавії, Новгороду та культурним впливам з півночі. Цього дотримується і новітній автор М. Таубе, заслугою котрого є зібрання великого матеріалу про тризуби. Найновіші російські автори СРСР недалеко відійшли від своїх царських попередників. Особливістю тих "совітських" авторів, зокрема А. Орешникова, Б. Рибакіна, А. Ільїна є те, що вони стараються обмежити значення тризуба, представити його як "приватний знак" князів чи князівських родів, що символізував "рабовласництво" систему феодального устрою. Натомість ці ж автори стараються "нейтралізувати", ослабити або заперечити

значення тризуба як знака Української національної держави.

В українській новій літературі в 30-тих роках з'явилося дві брошури - Г. Скотинського і О. Пастернака, спеціально присвячені тризубові, які, однак, використали лише частину опублікованого матеріалу. Цінні розвідки про тризуб дали в останніх роках три українські автори: М. Битинський у спеціальних статтях торкався теоретичних питань із погляду геральдики; М. Андрусак дав огляд дотеперішньої літератури та здогадів про тризуб; М. Міллер опублікував нові знахідки тризуба у Причорномор'ї та Придніпров'ї і поважні студії над питанням геральдичних та інших знаків, подібних до тризуба і "двозуба".

У всій дотеперішній літературі бракує докладних описів аналізу самих пам'яток із зображенням тризуба, що є головним джерелом для всіх питань, пов'язаних із тризубом, натомість було багато спроб щодо генези і значення тризуба, і то на підставі лише частинного матеріалу і випадкових джерел. Крім того, методологічне спрямування багатьох праць було невідповідне та одностороннє. Майже всі автори йшли в напрямку "розгадування" самої фігури тризуба, при цьому старалися знайти в рисунку тризуба якийсь відомий нам предмет, символ чи емблему, беручи під увагу чисто зовнішні, формальні, зорові схожості. Це хибний і примітивний метод, подібний до старої філологічної методи, коли старалися роз'яснити значення старих незрозумілих слів за чисто звуковими ознаками, прив'язуючи їх до сучасних відомих слів.

У вивченні знаків (гербів) та старих символічних, емблематичних рисунків потрібна ширша база, треба брати під увагу весь комплекс культурного процесу даної території. Зокрема, необхідна глибока історично-порівняльна метода, де мусимо йти у відворотному часовому напрямку. В старі часи жодна емблема, чи знак не були випадково придумані, не носили характеру принагідності, не пописували оригінальністю, лише прив'язувалися до якоїсь давнішої традиції, до глибшого символічного значення та виконували функцію емблеми саме тому, що були уже раніше відомими, що були освячені віками своїм символічним змістом. Знаки-герби

в старі часи служили охоронним засобом, як печатка, як ознака влади, сили, уміння чи інших важливих прикмет.

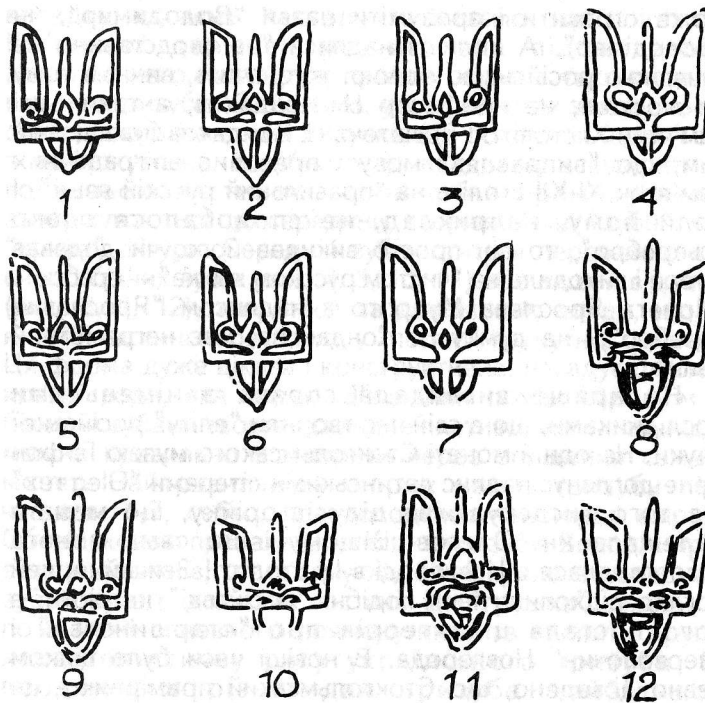
II. Історичні пам'ятки

Знак тризуба був поширений найбільше у старокняжу добу нашої історії (X-XIII ст.). Він був відомий на різноманітних предметах, в різних матеріалах і в різних графічних різновидах. При цьому форма тризуба в основних рисах така характеристична, така виразна, що не підлягає сумніву, що у всіх випадках маємо справу саме з емблематичним знаком одного типу. В нашому огляді ми використовуємо лише пам'ятки і матеріали, відкидаючи сумнівні зразки, де бракує даних та документації. Це ми можемо собі дозволити хоч би з тої причини, що кількість уже знайдених пам'яток така велика, що дає просто грандіозний образ поширення і розвитку нашої емблеми.

Тризуб уживався на монетах, будівельних цеглах, кахлях, посуді, зброї, металевих відзнаках, дукачах, ювелірних виробках, перснях, печатках, пломбах. Крім того, тризуб трапляється в мініатюрах рукописних книжок і сучасному народному побуті. Відповідно до свого призначення і техніки виробів, тризуб виготовлявся з різних матеріалів: метал, глина, кість, камінь, дерево, папір.

Найбільше взірців тризуба досі було знайдено на монетах. Очевидно, такі тризуби мають для нас найбільше значення як державні знаки та емблеми. До того ж тризуби виконані в металі, як рельєф монети, найкраще заховують свої форми, є найбільш міродайними та порівняно найкраще збережені.

Однак саме дослідження монет Київської держави було під цим оглядом незадовільне. Знайдені при розкопках монети губилися у приватних збірках, а то й щезали з російських музеїв. Старші розвідки мають дуже погані рисунки монет, а новіші не мають змоги скористати з давніших знахідок. Наприклад, єдина золота монета Володимира Великого стала відома в

Тризуби на монетах Володимира Великого

1816 р. Її відібрала російська адміністрація від одного українського козака в 1796 р. під час роззброєння козацького війська. Де і коли була знайдена ця дорогоцінна і одинока монета - невідомо. Відомо лише, зі слів згаданого українського козака, що цю монету йому дала його мати, коли випроводжала на війну...

Яку "наукову" методу мали російські дослідники, свідчать праці відомого російського візантолога Н. Кондакова. В своїй обширній праці (разом із Толстой "Русскія древности" Спб., 1889, ст. 167-172) Кондаков висловлюється про надписи на монетах Володимира Великого так, що вони "більш-менш перекручені російськи" ("искаженная русская"), або "визначається анальфabetизмом" ("отличается безграмотностью надписей"). А все тому, що "русский человек" ніяк не

може стравити і зрозуміти назви “Володимир”, чи “Володімер”. А коли ті надписи “не сходственні” з сучасною російською мовою, то значить, винні в тому не москалі, не професор Н. Кондаков, а такі самі пам’ятки XI століття! Зрештою, Н. Кондаков був відомий тим, що “виправляв” мову і правопис епіграфічних пам’яток XI-XII століть на “правильний рускій язык”. І коли йому, наприклад, не сподобалося слово “сьеребро”, то він просто викидав його, чи додавав літери і виходило на “чистом русском языке” - “сребро”. (Монета Ярослава Мудрого з надписом “Ярославле сьеребро”, на думку Н. Кондакова, має неграмотний напис.

Не краще виглядала справа з німецькими дослідниками, що в свій час творили “еліту” російської науки. На одній монеті Стокгольмського музею Г. фон Кене доглянув надпис латинськими літерами “Oleg rex” і з того виспекулював цілу історію, що монета належала кн. Олегові Віщому і що сама монета виготовлялася в Новгороді в IX столітті! Звичайно, цей погляд підхопили інші подібні “російські” патріоти, з чого постала ціла теорія про “старшинство” і “первочин” Новгорода. В новіші часи було цілком певно доведено, що Стокгольмський примірник - це грубе наслідування (підробка) монети Ярослава Мудрого з написом “ГЕОРГЮ”, який скандинавський підроблювач погано наслідував, а фон Кене неправильно відчитав...

Залишається незаперечним фактом те, що Володимирові Великому належать монети різного типу: срібляні і одна золота. “Золотник” Володимира Великого, з одного боку, має рельєф Ісуса Христа, а з другого - портрет Володимира Великого з написом “Владимир на столь” або “Владимир на столи”. З лівого боку портрета Володимира В. є маленьке схематичне зображення тризуба. Поза тим відома більша кількість срібляних монет (приблизно 2 десятки) переважно з такими самими написами, як і на золотнику.

Найстарші взірці тризубів були на монетах кн. Володимира Великого (980-1015). Маємо не менше 12 різновидів тризубів на монетах Володимира Великого (рис. 1-12). Деякі з них належать ще добі перед офіційним прийняттям християнства та, у всякому

випадку, сягають X століття. Знаємо, що гліптика Київської держави розвивалася під впливом візантійського мистецтва, про що свідчить також стиль плетива тризубів. Як бачимо, у всіх монетах заховується спільна основна схема рисунка. Ця основа складається з прямокутника, подібного до квадрата, з відкритою горішньою частиною. Бічні стіни прямокутника заокруглюються до середини, tworячи бічні “зуби”, чи “крила” фігури. Середній зуб міститься переважно на висоті бічних зубів (рис. 4, 5, 10, 11) або вищий від них (рис. 8, 9, 12), твориться за допомогою шпїца, що в нижній частині переходить у “петлю” трикутної форми. Ця форма дуже цікава і конструктивна, нагадує форму краплі води, яка падає. З’єднання поміж середнім і бічними зубами творить складне плетиво, яке не завжди можна правильно відтворити через знищення самих монет. Найправильнішу форму мають тризуби під числами 1-7, себто, правдоподібно найстарші взірці. Обов’язковою приналежністю цих тризубів Володимира є пара завитків, що з’єднують бічні крила з середнім зубом у його долішній частині. Ця “грушка” виходить поза межі основного прямокутника та творить другу характеристичну рису українського тризуба. В поодиноких різновидах тризуба найбільшої різноманітності, а при цьому несталості, набуває система переплітання бічних крил і середнього зуба в долішній кондигнації.

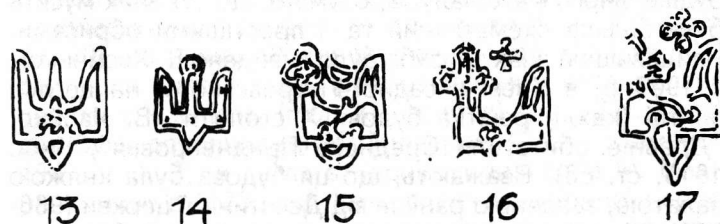
Одночасно ця відмінність і несталість дає матеріал для плутанини і перекручень у поясненні значення “зубів” і цілої емблематики тризуба.

Треба ще згадати, що були спроби деяких авторів, головню московських, узагалі заперечити приналежність монет кн. Володимирові Великому і Ярославові Мудрому. Таким першим негативістом Київської держави був німець Вагуст Шлецер, той самий, що “винайшов” для потреб московського імперіалізму т. зв. Норманську теорію походження Руси. Його слідами пішов польський історик Лелевель, а в найновіші часи витягнули з архіву цей “оригінальний” погляд “поступові” совітські автори: Н. П. Чернев, А. Орешніков, Б. А. Рібаков. Одначе в світлі нових знахідок та докладної аналізи перших знахідок не можна поважно брати під увагу згадані

заперечення. Монети з підписом Володимирове чи Ярославове “срібро” під час розкопок були знайдені поруч із речами та монетами західноєвропейськими XI століття (Радомиська могила коло села Вотня над Дніпром, Ліпльва на лівому березі Дніпра). Заперечення самого існування монет Володимира Великого і Ярослава Мудрого як ознаки державності характерні для совітської “науки”, про що свідчить і самий заголовок розвідки в стилі “марксистської діалектики”: “Знаки собственности в княжеском хазяйстве Киевской Руси” (Москва, 1940, “Советская археология”, № 6).

З періоду нащадків Володимира Великого відома монета кн. Святополка-Михайла, званого “Окаянним”, сина Володимира Великого, що князував у 1015-1019 роках (рис. 13). Далі - три монети кн. Ярослава Мудрого (1017-1054) з “гудзиками” (рис. 14); кн. Ізяслава і Дмитра (1054-1078), сина Ярослава Мудрого, з розеткою і півмісяцем над лівим зубом (рис. 15); кн. турівського Ярополка-Петра († 1087), сина попереднього князя Ізяслава, з хрестом (рис. 16) і подібний тризуб київського князя Святополка II Михайла Ізяславича (1093-1113), сина кн. Ізяслава I Дмитра Ярославича (рис. 17). Коли ще додати герб тмутороканського князя Мстислава Володимировича, сина Володимира Великого, що звався Хоробрим (рис. 60), то будемо мати герби усіх нащадків Володимира Великого. У тризубах нащадків Володимира Великого ми бачимо той самий знак Володимира, де збережені найголовніші елементи первісного тризуба. Та можемо при цьому констатувати, що, за винятком першого, всі інші знаки (рис. 14-17) проходять певну еволюцію. Обриси тризубів стають простішими і більше схематичними, особливо на знаку Ярослава Мудрого (рис. 14). Далі, рисунок стає невиразним, а форма - скомульована (рис. 15-17). У цьому ми вбачаємо відоме явище, коли часом забувається символіка, втрачається справжній зміст емблеми, залишається лише гола форма чи формула зі страченим змістом. Отже, тоді рисунок мистця стає непевний, дещо заплутаний і штивний. Мистець уже в повній мірі не відчуває змісту і форми минулої доби, він не є учасником доби, він лише відтворює, реставрує, рисує завчену її форму, не відчуваючи, або навіть зовсім

не знаючи цілого змісту емблеми. Одночасно відбувається і свідомо зміна форми та зміна окремих елементів знака, згідно з бажанням власника чи його оточення.

Тризуби на монетах нащадків Володимира Великого

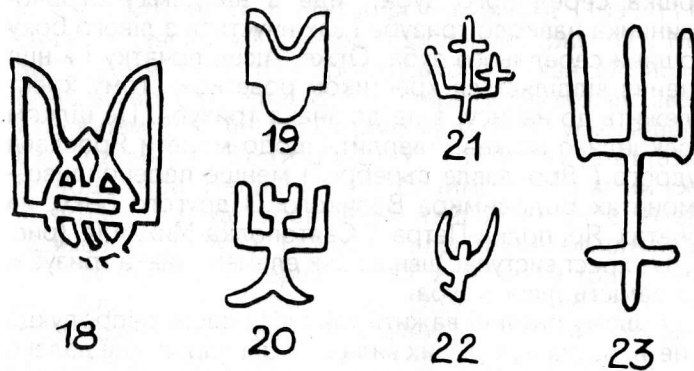
Мусимо ще торкнутися питання хреста над середнім зубом, що викликало навіть певні розбіжності поміж українськими політичними партіями. На більшості монет навколо тризуба поміщено напис. Початок речення напису починається з горішньої частини тризуба (коло верхка середнього зуба), йде в напрямку стрілки годинника навколо тризуба і закінчується з лівого боку верхини середнього зуба. Отже, місце початку і кінця речення відділяється хрестиком-розеткою, тому хрест належить до напису, а не до знака тризуба. Це цілком переконливо можна ствердити щодо монети Ярослава Мудрого (“Ярославле срібро”) менше переконливо - у монетах Володимира Великого. З другого боку, на монетах Ярополка-Петра і Святополка-Михайла (рис. 16, 17) хрест виступає швидше як елемент знака тризуба, і то замість лівого зуба.

У цьому питанні важить також точність репродукції монети, на жаль, у різних виданнях ці репродукції далеко не точні і взагалі дуже важко наблизити їх до певної точності. Рельєфні зображення тризуба на монетах та різних предметах, звичайно, стерті, а, пролежавши під землею десь тисячу років, вони були ще більше пошкоджені. При репродукціях фотографій, звичайно, тризуби були ретушовані та “відновлювані” графіками, котрі не мали поняття про археологію і геральдику. Знову автори, що писали про тризуб і “саморобно” виконували ілюстрації, часто не мали поняття про

графічний рисунок та ще доповнювали знаки своєю фантазією.

На цеглах тризуб набирає відмінного характеру, відповідно до матеріалу, техніки і практичних потреб будівельного матеріалу. Зрозуміло, що тут знак мусить бути більше схематичний та з простішими обрисами. Найдавніший знак тризуба було знайдено В. Хвойником у 1907 р. в Києві в садибі Петровського, на цеглі і плитці (кахлі) рештка будови X століття. (В. Хвойко, "Древні обитатели Среднего Приднепровья", Київ, 1913, ст. 68). Вважають, що ця будова була княжою палатою, зведеною раніше від Десятинної церкви (986-996), про що свідчать рештки поверхової будови з фрагментами червоного кварцу, червоного пісковцю, мармуру, червоного шиферу, мозаїки і фресок. (В. Козловська, "Рід і Знамено", Франкфурт, 1947, ч. 1, ст. 17). Якраз цей найстарший тризуб на цеглі княжої палати (рис. 18) зберігає всі найголовніші елементи тризубів на монетах, не виключаючи і складного плетива, де перетинаються завитки зубів у долішній "грушці".

Знаки на цеглах, X-XIII ст.

Цей знак також свідчить про те, що інші знахідки цегол із тризубами не є знаками "виробничими" (тобто тих майстрів, що виробляли цеглу), а княжими чи державними знаками (в тодішньому розумінні цього слова). І це тим більше суттєво, що ці знаки зустрічаємо на цеглах будов, фундованих князями.

У 20-30-тих роках нашого століття було знайдено 5 інших взірців цегол із тризубами. Але чотири з них і досі не були відомі через залізну заслону, бо в самій Україні совітська диктатура боялася подібних публікацій і "розголосу" про тризуби. До них належать тризуби на київських цеглах Десятинної церкви (986-995) - (рис. 19, 20), на руїнах Федорівського монастиря (рис. 21); далі - на цеглі Спасо-Преображенської катедральної церкви в Чернігові (пол. XI століття) (рис. 22). Перші два були опубліковані М. Міллером ("Рід і знамено", 1947, ч. 1, 3), а цегла в Чернігові знайдена М. Макаренком ще в 1923 році. Коли знаки Десятинної церкви свідчать про подальшу спрощеність форми, потрібну для знака цегли, то знак Федорівського монастиря з двома хрестами (рис. 21) походить, правдоподібно, з новіших часів XII-XIII ст., про що свідчать інші тризуби з хрестами на монетах, цеглах, печатках та ін.

Примітивні знаки походять із Михайлівської церкви в Остерському Городку на Десні. Були ще неточні відомості про інші знахідки знаків тризуба на цеглах різних будівель старокняжих часів на Україні, але вони не були опубліковані, як знаки особливо "небезпечні". Знаки, подібні до тризубів, були знайдені в 30-их роках у Литві, зокрема на руїнах замку в Гродно.

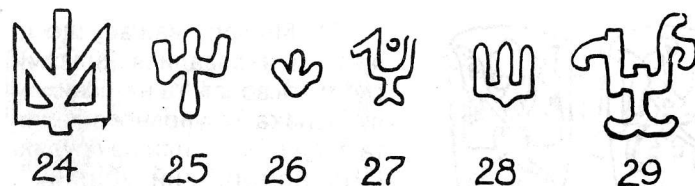
Тризуб на цеглинах і плитках (кахлях) у Володимирі на Волині було знайдено автором цих рядків влітку 1933 року. Тому, що ця цінна знахідка не дочекалася своєї публікації, автор вважає за потрібне розповісти про спосіб знахідки і сам знак докладніше. Досліджуючи архітектуру і будівельні матеріали старокняжої доби у Володимирі, автор вимірював розміри цеглин, якою була викладена стежка, що вела від парохіяльного дому до катедральної церкви Успенія Богородиці (1160 р.). Мою увагу привернули якісь випуклі частини на цеглі, які були стерті чобітьми прохожих... Маючи на увазі те, що деякі цеглини не могли бути вкопані в землю тою стороною, де були знаки, я викопав декілька цегол і справді на деяких з них знайшов добре збережені знаки (рис. 23). Далі подібні цегли і плитки (кахлі) з тризубом було знайдено автором у Володимирі коло парохіяльного дому та деінде. Ці цегли розміром 6x15x30 см, кахлі розміром 2x9x13 см вироблені з глини

однакової якості, дуже доброї, дрібнозернистої, добре вимішаної, прекрасно випаленої, так що це однорідна міцна і цупка маса. Ця цегла походить із "Апостольщини", з колишнього монастиря Апостолів, що був побудований за часів, правдоподібно, Володимира Васильовича, приблизно 1287 р. Цей монастир стояв коло берега річки Луги, з правого боку дороги, що вела на Білі Береги, монастир згорів у 1730 р.; тепер його немає. Розмір цегли також підтверджує, що матеріал походить із пізньої доби княжих часів. Цікаво, що зовсім подібний знак до володимирської цегли відомий на одному грецькому надмогильнику II-III ст. по Хр. в Керчі, що був опублікований у Працьях Одеського Товариства історії і старовини I пол. XIX стол. (Виготовлена автором розвідка з цього питання загинула під час війни 1943 р.).

На посуді знаки, подібні до тризуба, були зібрані щойно в останніх роках. Особливої уваги заслуговує знак на "голосниках" св. Софії в Києві (рис. 24). Т. зв. "голосники" - це горщики, які використовували в склепіннях бань будов поміж цеглою, щоб облегшити вагу бані. Спочатку хибно вважали, що це "голосники", які, мовляв, поліпшували резонанс будівлі. Знаки на згаданих керамічних виробих, що походять із початку XI стол., безсумнівно, належать до типу княжих знаків, подібних до знаків монет та знаків на цеглі княжої палати X стол. (рис. 18). Інші знаки на посуді походять із Києва (рис. 25), Вишгорода коло Києва (рис. 26-27), Остерського Городка коло Чернігова (рис. 28) та з Ліпльви над Дніпром навпроти Канева (рис. 29). Всі ці п'ять знаків, звичайно, дуже схематизовані на рисунку, тому виникає навіть питання, чи це "фірмові" знаки керамічних виробів, які дають лише випадкову схожість із тризубом - як гербом. Так чи інакше, але залишається фактом те, що знак тризуба був настільки відомий у старокняжу добу, що поширився і на керамічних виробих. І не можна вважати випадковим явищем, що досі було знайдено шість різних знаків на днищах посуду, що мають виразну форму трьох зубів.

Зброя старокняжої доби досі була знайдена переважно у звичайних вояків, зрештою, в Середньовіччі це не було звичаю ставити на зброї якихось спеціальних

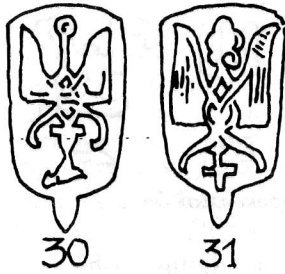
Знаки на днищах посуду старокняжої доби

відзнак державного значення. Знаки, чи якісь інші мистецькі прикраси на військовій зброї, могли бути лише на речах князів, воєводів чи інших достойників. Досі єдиний княжий шолом було знайдено з відображенням св. Михаїла, який приписують кн. Ярославів Всеволодовичу 1216 року. Тому особливо цінна знахідка на Тамані, опублікована М. Міллером (рис. 60), тризуба, вирізаного на кістяній платівці налуччя. Місце знахідки, де був осередок Тмутороканського князівства, та інші причини, дали привід вважати різьбу знаком кн. Мстислава Володимировича, що князував у роках 987-1036. Цей знак викликає значний інтерес і має виняткове значення для розвитку різних типів і генези тризубів в Україні.

Іншою цікавою знахідкою кінця XIX століття є металевий спис чи гарпун у формі тризуба зі збірки Ханенків (рис. 61). Хоч цей виріб і має характер практичного приладдя для ловлення риби, все-таки деякі дослідники схильні вважати цей спис емблемою влади. Його носили на довгій палиці перед князем як символ його сили, влади і непоборності. Вважають, що таке саме значення мали тризуби на вершках ратищ хоругов, як це, наприклад, можна бачити на мініатюрах "Сказання про Бориса і Гліба" (XIV ст.).

Металеві відзнаки та інші ювелірні вироби зі знаками тризуба також були поширені в X-XIII століттях.

Особливо цінні відзнаки, знайдені в Києві й Білгороді коло Києва, тепер знаходяться у музею "Ермітаж" у Петербурзі (рис. 30-32). На думку деяких дослідників, вони походять з доби кн. Ярослава Мудрого (1017-1054), хоч їх можна датувати кінцем XI і навіть XII століттям. Нижче ми з'ясуємо це питання на основі аналізу окремих емблематичних елементів цих тризубів.

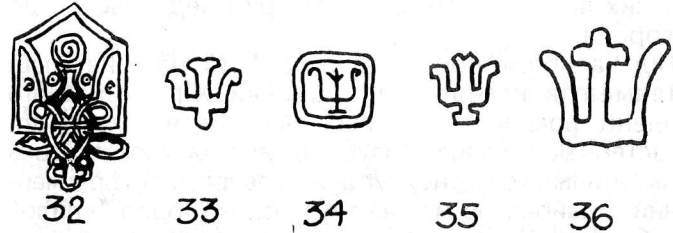

Металеві відзнаки з Києва

М. Міллер вважає, що ці жетони надавалися князями своїм воєводам та намісникам як ознака їх уповноваження та влади, їх носили на грудях. ("Чорноморський збірник", Одеса, 1946, к. VII, ст. 39). Тому невідповідним є термін "дармовіси", як їх охрестили деякі дослідники, не розуміючи значення цих символів. Очевидно, не були це звичайні собі прикраси, і їх не чіпляли так просто. Про це свідчить і рисунок тризуба. Він такий самий складний, як на монетах. Має всі ті елементи: прямокутник як основну форму плетінки в долішній частині. Крім того, тут з'являються додаткові елементи, зокрема хрест. Це останнє свідчить про новішу дату цих відзнак, тоді, як тризуб Ярослава Мудрого якраз дуже схематизований (рис. 14). Можливо, що згадані тризуби чіплялися у відворотному напрямку, вниз зубами. Емблеми на монетах, печатках та ін. розглядалися в різному положенні, тому не мало особливого значення, де був "верх", а де - "низ".

Знаки на перснях, подібно як знаки на керамічних виробих, мусіли бути більш прості вже з тої причини, що вирізувалися чи відливалися на благородному металі в мініатюрному розмірі. Знахідки перснів із тризубами походять із руїн княжої палати в Києві (рис. 33), можливо, з X стол., і коло Святого озера близько Чернігова, можливо з XII ст. (рис. 34). Треба відзначити, що такі персні зі знаками в старовину вживалися рівночасно як печатки. І справді, ми вже маємо знайдені печатки, штампки і пломби з дуже подібними знаками, як на згаданих перснях.

Штампка, зроблена на металі, знайдена В. Хвойком коло Десятинної церкви (рис. 35), дуже подібна до знака на персні (рис. 33). Ця штампка уживалася, правдоподібно, для відливання знака на металевих предметах або таки для печаток. Близько біля того стоїть олов'яна плomba чи штампка зі Звенигорода коло Львова, знайдена о. Білінкевичем (рис. 36). Перебуваючи у

Знаки на металевих виробих і відзнаках, перснях, штампках, пломбах

Звенигороді в 1934 році, учений, досліджуючи місце городу старокняжої доби, був здивований, яка сила археологічних знахідок переховувалася в місцевих селян-аматорів, які з піетизмом ставилися до міста. Сюди відносилися передісторичні знахідки кам'яного знаряддя, фрагменти різних виробів старокняжих часів: черепки, металеві частини, скло та інше.

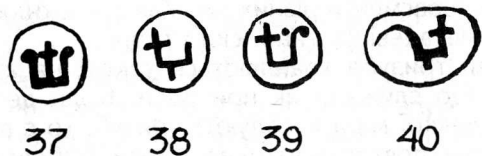
Мотиви тризуба трапляються також на ювелірних виробих, що служили як прикраси. Коли деякі з них лише до деякої міри нагадують тризуб, то є взірці, що цілком точно повторюють ці елементи гербового знака. До таких належить мотив на ювелірному виробі (наручнику) з садиби Петровського в Києві, с. т. в районі княжої палати X стол., хоч сам наручник датують XII-XIII ст. (рис. 47).

Є ще кілька інших знахідок металевих виробів, в яких деякі автори добачають знак тризуба, але вони не зовсім певні щодо часу і самого відображення. Сюди належить передовсім прикраса, знайдена в Рюриковому городищі, яку наводить Рибаків. Передовсім зовсім довільно названо городище "Рюриковим", на це нема поважних доказів. Крім того, ця прикраса не тільки не нагадує тризуб, але навіть "двозуб". У більшій мірі тризуб нагадують знаки на бляшці, знайденій у с. Вахрушево на Приладожчині і на поясній бляшці з с. Васильки під Суздалем. Цікаво, що метод композивання і сам рисунок у тих трьох взірцях відмінні від київських та інших українських зразків. Звичайно, не можна відкидати тієї можливості, що тризуб із Київської держави був занесений, в тій чи іншій формі, до далеких

північних провінцій Київської імперії і передовсім - до Новгороду.

Під час розкопок у Галичі в 1935 році на місці фундаментів катедральної церкви XII стол. було знайдено фрагмент металевої платівки, на якому др. Я. Пастернак побачив тризуб. Однак рисунок якогось орнаментального мотиву тут дуже невиразний, фрагментарний, і найбільше можна тут побачити одно "крило" тризуба. І хоч яким спокусливим є здогад, що маємо справу саме з "тризубом", не можемо вважати це за доведене.

Цинові печатки, чи пломби були знайдені в Дорогочині над Бугом на Берестейщині. Всього було знайдено приблизно 30 різних відмін цих пломб. Деякі з них мають характер схематичних тризубів (рис. 37-40); інші - "двозубів" чи подібних знаків. Деякі з пломб

Митні знаки з Дорогочина, XII-XIII ст.

поруч зі знаками мають кириличні літери. На жаль, цей дуже цікавий археологічний матеріал не був не тільки як слід досліджений, але навіть описаний. Давніші статті належать Авенаріусові ("Матеріялы по археології Росії", № 4) і в "Трудах" Московського Археологічного Товариства (Т. I, в. 2, ст 116-122). Про дорогочинські знаки було висловлено багато здогадів такими авторами, як Авенаріус, Тишкевич, Лучицький, Запп та інші. Найбільш правдоподібно, що ці знаки служили митними пломбами на кордоні старокняжої держави. Через Дорогочин ішов, власне, найбільший торговельний шлях, що єднав Західну Європу, насамперед північну частину Середньої Європи, з Подніпров'ям і Києвом. Ці митні пломби в Дорогочині урядово давали на товари західно-європейських купців, і так вони мандрували далі до Києва. Одна з пломб має напис "Leo", і тому Таубе приписує її галицькому книзеві Львові I Даниловичеві

(1264-1301). Дорогочинські знаки найбільше наближаються до типу печаток зі знаками тризуба, як природна подібність у техніці виконання і застосування (порів. рис. 33, 36, 37, 39).

Мініатюри рукописів рівно ж дають цікавий матеріал про тризуби. Заслужують на увагу мініатюри рукопису "Сказанія о святых Борисі і Глібі" XVI ст., що вважають копією рукопису XII стол. Тут відображено військо кн. Бориса Володимировича, що йшло походом на печенігів. На вершках прапорів можна добачити рисунок тризубів чи "двозубів". Звичайно, ці знаки занадто мініатюрні, схематизовані, до того як копія старіших рисунків, тому вони не можуть служити певним джерельним матеріалом. Однак в мініатюрах українського походження є відображення більше виразного і точного рисунка. У 1920-1923 роках, працюючи над підготовкою до друку видання Національного Музею у Львові ("Прикраси рукописів Галицької України" Львів 1923, 4 альбоми), учений звернув увагу на орнаментальні мотиви рукописів у формі тризуба. Зацікавившись цими мотивами, я почав систематично збирати ці знаки не тільки в Національному музею, але і в інших збірках та вже опублікованих матеріалах. Згодом постала ціла збірка цих нарисованих тризубів.

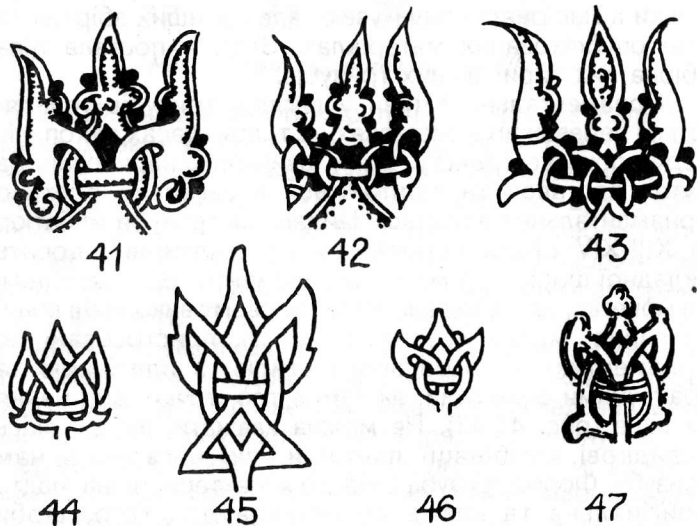
Орнаментальні мотиви у вигляді тризубів трапляються переважно в заставках, с. т. прикрасах рукописів перед початком тексту. Вони, звичайно, нарисовані на кутах заставок та влітаються в загальне плетиво орнаментальних прикрас. Найдавніші тризуби мініатюр із XIII-XIV стол., переважно з "Псалтирів", досить складної форми, де маємо всі елементи тризуба, відомі на монетах, цеглі, металі. У рисунковому виконанні вони, звичайно, мають свої особливості, пристосовані до орнаментики візантійського стилю, з плетінкою та графічними ефектами, як темне тло, точки, відтінення та інше (рис. 41-43). Не можна вважати, що це якісь випадкові комбінації плетінки, які нагадують нам тризуби. Форма тризуба занадто характеристична, надто оригінальна та навіть незвичайна для того, щоби "випадково" повторюватися в різних рукописах. Міняються тут лише різні елементи плетінкової комбінації, тоді, як сама ідея знака скрізь виступає дуже

виразно і ясно. Можливо, звичайно, що тут у заставках рукописів тризуб не трактується як емблематичний знак, а просто - як відомий та улюблений мотив.

Новіші мотиви тризуба рукописів дають простіші зразки. До них належать - з Євангелії половини XVI ст. з Галичини (рис. 44), з "Минеї" пол. XVI ст. (рис. 46) - всі зі збірок Національного музею у Львові. Тут, як і на монетах, можна добачити еволюцію рисунка, занепад форми, певну схематизацію в новіших взірцях, рівночасно з втраченням його емблематичного значення. Але цікаво, що традиція тризуба не загинула із занепадом державності старокняжої доби, а збереглася до кінця XVII століття. Тризуби мініатюр своїм рисунком і формою дають найбільше аналогії для ювелірних виробів, як це найкраще свідчить знак наручника, знайденого в Києві (рис. 47).

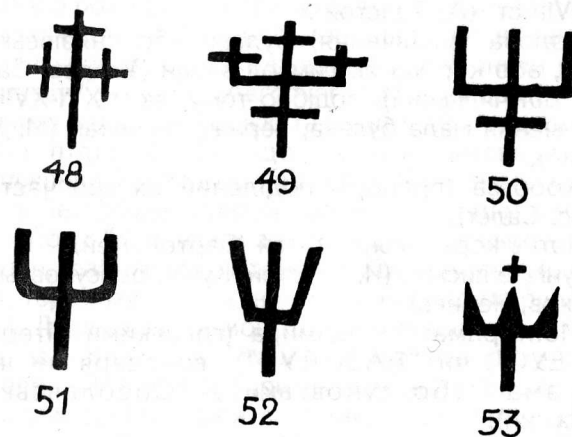
Були ще спроби побачити тризуб в орнаментальних мотивах розпису св. Софії в Києві, але це вже належить до свого роду манії скрізь вбачати тризуб. Не можна, справді, кожний орнаментальний мотив, що має якісь три закінчення, вважати за герб, чи знак. У кожній

Тризуби на мініатюрах рукописів XIII-XVII ст., ювелірних виробів (47)

орнаментиці дуже часто зустрічається мотив "деревця", чи "вазончика", що складається з середнього стебла і двох бічних розгалужень, чи гіллячок. Такий мотив є і на фресках св. Софії ("Рід і Знамено", 1947, ч. 7, ст. 23). Крім того, треба мати на увазі, що в XI стол. не було звичаєм рисувати якісь герби, чи знаки світського характеру на стінах храмів. А коли б і рисували, то, звичайно, в формі та з елементами тих зразків, які поміщали на ужиткових виробах, на монетах, цеглинах, печатках, відзнаках.

Коли звернемося до української етнографії, то тут знайдемо сліди культу тризуба. В Карпатах селяни під Різдво чи Йордань рисують на своїх хатах знаки (рис. 48 - 53), які вважають охоронним засобом від "усього злого, нещастя" і т. ін., яке "притягає добро". Звичайно, можна пояснювати ці знаки як комбінації християнського хреста чи трисвічника чи чимось іншим, але елементи знака тризуба тут занадто виразні і типові та знаходять аналогії до типів тризубів на історичних емблематичних пам'ятках. До того, ще цікаво, що народний звичай не пов'язує ці знаки з християнськими емблемами та християнською догматикою, тільки трактує як талісман, що пов'язаний із давніми мітологічними поняттями. Зовсім не було би дивним, що цей звичай рисувати тризуби має ще зв'язок зі старокняжою добою, так

Знаки на селянських хатах у Карпатах

само, як подібні явища, констатовані в Карпатах в інших взірцях мистецтва, мітології, фольклору й побуту. Цей архаїзм довів автор у дерев'яному будівництві та орнаментиці. Найдавніші зразки і форми, що ведуть свій початок зі старокняжої доби, найпізніше прийшовши в Карпати, тут найдовше затрималися. (V. Sycynskyj, Drevene stavby v Karpatske oblasti, Praha, 1940).

III. Здогади про тризуб

У рисунку тризуба багато авторів-дослідників, істориків і просто аматорів, намагалися відкрити якийсь примітивно нарисований предмет, чи емблему, тому постало багато припущень, які можна звести до декількох висновків:

1. Схематизоване і стилізоване відображення голуба як символу св. Духа чи іншої птиці (автори: Кене, Кунік, Стасов, Гільдербранд, Арнс).

2. Стилізована квітка, трисвічник чи орнамент (Шодуар, Войсков, Сахаров, І. Толстой, Шуберт, Кондаков, Левшинський, Таубе).

3. Схематичний рисунок лука зі стрілою, згодом під назвою "куша", уживаний як знак київського магістрату в XVI-XVIII ст. (А. Толстой).

4. Голова (закінчення) булави або князівського скіпетра, або корони як символ влади (Уваров, Самоквасов, Вільчинський), подібно тому, як у XVI-XVII ст. таке значення мала булава, пернач, чи чекан (М. Грушевський).

5. Корогва (прапор), поділений на три частини (Тілезіус, Салет).

6. Мотив корабельної котви (Бартоломей).

7. Рунічне письмо (Й. Толстой, Кунік, Болсуновський, Орешніков, Чернев).

8. Монограма Володимира (грецькими літерами "ΒΑΣΙΛΕΥΣ", чи "ΒΑΣΙΛΕΥΣ"), володаря чи інша монограма (Болсуновський, Соболевський, Скотинський).

9. Слово чи ціле речення (Пачовський, О. Пастернак).

10. Символ блискавки, подібно до знака зміїв індіанських племен Північної Америки (В. Кедровський).

Ще Й. Толстой слушно зауважив, що виконавець рисунків чи то пласкорізьби на монетах Володимира Великого був настільки добрим мистцем, що відпадає припущення, ніби тут ми маємо справу з відображенням якогось загальновідомого предмета, який, мовляв, "недобре", примітивно намальований (Труди VI Археол. съезда, Одеса, 1886, т. I, ст. 268). Додамо до того, що на тих самих монетах є фігурний рисунок із намаганням передати портрет. А вже інші взірці мистецтва, як мініатюри, мозаїки, фрески та інше дивують сучасних віртуозів рисунків і наслідуються сучасними реставраторами. Тому навіть нема потреби заперечувати кожне з наведених припущень.

Відзначимо лише, що в ті часи не було в ужитку викомбінувати складні монограми з рунічного чи якогось іншого письма, а тим більше - ціле речення. Такий звичай з'явився в добу Ренесансу, а згодом поширився в добу барокко (XVI-XVIII ст.).

Припущення того, що в знаку тризуба зашифроване якесь слово (напр. "Україна") також довільне. Рисунок тризуба такий складний, що до нього можна "вписати" кожен літеру, а потім "складати" довільне слово чи речення, згідно з фантазією та вподобанням автора...

Щодо походження тризуба, то були невдалі спроби пов'язати його зі Скандинавією, під впливом так званої норманської теорії походження Руси. В іншій розвідці про назву "Україна" (Авгсбург, 1948) автор обширніше спинився над цією теорією та виявив усі її недоречності. Треба підкреслити, що цю норманську теорію походження Руси розробив член Російської Академії Наук у Петербурзі Шлецер, за походженням німець, як свого роду "соціальне замовлення" царського уряду. Шлецер, фабрикуючи історію "Росії" і маючи протекцію царя, тероризував усіх інших учених, що не були з ним згідні. Лише один Ломоносов, вихованець українських учителів і Київської Академії, виступив рішуче проти Шлецера. Ломоносов, критикуючи норманську теорію Шлецера, закінчує свій лист так: "Изъ сего заключить должно, какихъ гнусныхъ пакостей не наколбродить въ Россійскихъ древностяхъ такая допущенная въ нихъ

скотина" (А. Василієвъ, Древнейшая исторія северныхъ славянъ, Спб., 1858, ст. II-III, 34). Наводимо ці висновки Ломоносова в оригіналі, зі всіма особливостями "стилю", щоб показати, що вже в зародку норманська теорія навіть серед росіян викликала заперечення. Одначе згодом ця теорія як "офіційна" заповідливо прищеплювалася російською історіографією у всіх школах російської імперії. Була вона поширювана і українськими авторами в шкільних підручниках аж до сучасної доби, незважаючи на те, що М. Грушевський та його школа піддала норманську теорію походження Русі суттєвій критиці.

Автор цих рядків рішуче виступив проти норманської теорії в своїх розвідках з історії українського мистецтва. Вперше в праці, виданій у 1926 році, "Архітектура старокняжої доби, X-XIII ст." Правда, в совітській історіографії після світової війни 1945 р. норманська теорія була не в моді, але знову її включено тому, що була вона все-таки західноєвропейським "імпортом".

У питанні походження тризуба норманська теорія була особливо нав'язувана такими авторами, як Самоквасов, Милюков, Левшиновський, Таубе. "Скандинавське" походження тризуба, за браком якихось поважніших доказів, виходило головню з порівняння романського плетінкового орнаменту з орнаментом старокняжої доби в Україні. Таке порівняння було дуже поверховне, а висновки про подібність і "впливи" Скандинавії - хибні.

Справді, і тут, і там плетінковий орнамент виступає, але стилістично і формально вони відмінні. Скандинавська плетінка виразно романського стилю з домішкою специфічних особливостей Північної Європи. Ця орнаментика не має правильної і чіткої геометричної схеми, зате має багато тваринних елементів, що нагадують вовків, псів, змій (т. зв. Tierornamentik), а в рослинних елементах вживає багато вузлуватих додатків, завитків, вусиків та інших неприродних доповнень.

У той же час в Україні орнамент розвивався під впливом візантійського стилю, головню на підкладі грецького мистецтва, з сірійськими і малоазійськими особливостями. Правда, на Україну доходили і

романські впливи, особливо починаючи з кінця XI століття. Одначе ці романські впливи потрапляли в Україну знову-таки з півдня, головню, з Ломбардії (особливо в Галичі), тоді як до Скандинавії вони йшли з північної Німеччини чи то за посередництвом інших країн північно-західної Європи.

Треба підкреслити, що досі не було знайдено жодного тризуба в Скандинавії, не тільки українського (київського) типу, але й взагалі знака, про котрий можна було б сказати, що він міг би бути прототипом українського тризуба. Тому "норманісти", маючи манію скандинавського походження, "притягають за вуха" кожний знак, чи мотив, що має три, чи навіть два кінці, або "зуби".

Згадуваний Таубе вказує на примітивну різьбу Рогувальда в храмі Скара (Середня Швеція), де є мініатюрний і зовсім неясний знак із трьома кінцями, що ніби нагадує тризуб. Далі Таубе покликається на рунічний камінь із хрестом в Єлінге (Ютландія). На цьому камені можна розпізнати лише одну-єдину петлю плетінки, але Таубе "ничтоже сумяшеся" просто додає в своїй фантазії два "крила" та всі інші елементи українського тризуба... Такою "метою", очевидно, можна довести існування тризуба в кожному орнаменті!

Щоб означити "дорогу", якою тризуб йшов зі Скандинавії до Києва, Таубе та інші російські дослідники, "відкривають" тризуби в лівонських прикрасах, в Новгороді над Волгою і Суздалі і стараються піддати думку читачеві про впливи півночі на південь за посередництвом московських земель. Про сумнівність цих знахідок та браку у них рисунка тризуба вказано вище.

В останні часи проф. Р. Смаль-Стоцький, ідучи за Павльзенем, покликається на видання "Norske Oldfunn" (Осло, 1925, V), де поміщено рисунок сокола вниз головою, ніби на рунічному камені. Цього сокола Р. Смаль-Стоцький проголосив "правилом українського герба".

Передовсім викликає сумнів те, що цей рисунок був "рунічним". Стиль рисунка із досить натуралістично переданою фігурою птиці свідчить про новіші часи, навіть пороманські. По-друге, не можна кожний рисунок птиці,

переверненої догори ногами, що походить із Скандинавії, вважати за прототип тризуба. Треба спочатку довести, що цей скандинавський рисунок має емблематичне чи інше значення, і лише на підставі того включати до проблеми знак тризуба. Само собою зрозуміло, що тому мусять сприяти докази про інші культурні впливи на монументальне мистецтво і самі матеріальні пам'ятки, що потрапляли зі Скандинавії в Україну. Якраз такого матеріалу бракувало. Др. М. Андрусак з'ясував, що згаданий автор Павльзен (Aht und Kreuz bei in Nordgermanen, Berlin, 1939), взагалі не впевнений у своїх посиланнях на "джерела". Так Павльзен, покликаючись на нумізматику барона фон Кене, вважав одну з монет невідомого походження за монету Олега (897-912). Вище в розділі II з'ясовано, що ця т. зв. "монета Олега" Стокгольмської збірки - це груба підробка монети Ярослава Мудрого, а сам барон фон Кене, не знаючи грецького і кириличного письма, помилково видумав напис "Oleg". Про це існує обширна наукова література (О. Кунік, В. Антонович, Й. Толстой, Н. Кондаков), і дивно, що ще в 40-х роках ХХ століття появляється рецедив норманської теорії на основі недійсних монет.

Звичайно, не можна припускати, що у Новгороді існувало монетарство в IX столітті. Також інші пам'ятки матеріальної культури XI-XII ст., зокрема архітектура і малярство Новгороду і Пскова, новіші від київських пам'яток; під технічним і мистецьким оглядом, стояли, зрозуміло, значно нижче від українського уміння. Підтверджують цю різницю стану культури і чужинецькі джерела. Наприклад, французький посол Жілберт де Лянуа, що був у Новгороді і Пскові в 1412 році, писав: "У Новгороді жінок купували на базарі, як худобу, але монет не вміють вибивати, тільки вживають кусники срібла та різні футра як грошові засоби".

Норманісти мусіли вишукувати буквально крихти, щоб мати бодай якісь докази для своїх тенденційних, наперед придуманих формул. Звичайно, не можна цілковито заперечувати скандинавські течії, що йшли в Україну. Коли були династичні і дипломатичні зв'язки, то мусів бути і взаємний вплив. Але він напрочуд мінімальний. Дещо залишилося в військовому укладі

княжого війська, кілька військових термінів, кілька імен і слів - оце все, що залишила спадщина про Скандинавію в Україні. Коли ж брати цілісну матеріальну і духову культуру, зокрема археологічні знахідки, та усі зразки мистецтва старокняжої доби на Україні, то навіть дивно, що ми зовсім не маємо пам'яток і впливів, що походили б зі Скандинавії. Між тим, переважна більшість наших пам'яток, і то у різноманітних галузях мистецтва і культури, виразно вказують на південноєвропейські та малоазійські впливи і течії, що широкою хвилею йшли з території Середземного моря, а саме - антично-грецькі і візантійсько-грецькі.

Треба ще торкнутися питання джерел тризуба в Західній Європі, що така багата на геральдичні знаки. Довші пошукування автора цих рядків у західноєвропейських джерелах не дали позитивних вислідів, просто - стилізований український тризуб у Західній Європі не зустрічається. Це підтвердили дуже скрупульянтні студії з цього питання проф. М. Міллера. У західноєвропейській геральдиці уживалися лише реалістично трактовані гарпуни для полювання або вилову риб, чи тризуб Посейдона, або, нарешті, тризуб, схематизований на основі цих двох тризубів. При цьому усі ці знаки Зах. Європи походять із XV-XVIII століть! Є дещо давніший, бо сягає Середньовіччя, це так званий аргон (або "три лілеї"), що згодом перетворюється у знак військової влади і скіпетра як ознаки влади взагалі. Однак і аргон не дає потрібних елементів для аналогії з нашим тризубом. На думку М. Міллера, цей знак аргон прийшов із Причорномор'я, про що свідчать алянські золоті бляшки з III-IV ст. по Хр. (рис. 57-59). На думку того ж дослідника, навіть цілий так званий меровійський стиль західноєвропейського плетинкового орнаменту (передроманської доби) прийшов з українського Причорномор'я за допомогою готів, алянів та інших племен (Матеріали до пит. за тризуб, "Рід і знамено" 1947, ч. 2-3).

IV. Генеза тризуба

По́за вищезгаданими припущеннями щодо походження тризуба українського типу, були ще думки пов'язати наш тризуб зі знаком "тріалії" грецького бога Посейдона. Але тому, що рисунок українського тризуба значно складніший і відмінний і не було відомо про перехо́дову ланку від знака Посейдона до тризуба Володимира Великого, то цей здогад не знаходив особливого зацікавлення.

Пошукування автора цих рядків у тому напрямку не увінчувалися успіхом, аж доки я не натрапив на одну античну грецьку монету з Прієни в Малій Азії (рис. 54). Цікаво відзначити, що на цю монету автор вийшов за допомогою нової грецької Енциклопедії, що вийшла в 30-х роках нашого віку (вперше опублікував автор прієнську монету в 1937 році). Між іншим, в українських дослідних працях не звертають уваги на літературу "менших" народів - наших ближчих і дальших сусідів, що нерідко дають цінний матеріал для порівняння з матеріалом українським.

Монета з Прієни в Малій Азії (країна Карія) має з одного боку відображення знака, наближеного до знака бога Посейдона, але зі значними і незвичайними змінами, порівнюючи зі знаком Посейдона. Саме два бічні зуби з'єднані з середнім зубом орнаментальним завитком у формі латинської літери S, симетрично розставлених з обох боків. Крім того, продовження середнього зуба в долішній частині має петлю (рис. 54).

Грецький бог моря Посейдон (у римлян - Нептун), якого Гомер називає земледержавцем, малював і різьбив зі скіпетром, що мав форму довгої палиці, яка закінчувалася трьома зубцями ("тріалія") і первісно означала спис (гарпун, гак) для вилову дельфінів і тунців.

Знак Посейдона з'явився в Греції, правдоподібно, в пізньомінонській добу ХХ-VIII стол. до Христа, коли за почином Гомера почала усталюватися мітологія богів. Як відомо, в Греції і Римі відображали з "тріалією" Зевса, Посейдона, Нептуна та інших богів. Наприклад,

жінку Посейдона Амфітріту і доньку Прозерпіну, що була жінкою підземного бога Гадеса. Але знак тріалії був найбільше властивий культові Посейдона.

"Тріалія" грецького бога Посейдона, що мала форму довгої палиці з трьома закінченнями - зубами, була символом влади і могутності над водами, просторами і стихіями, як охорона мореплавців (і зокрема торгівлі й рибальства) перед небезпекою. Посейдон дотиком тризуба проганяв вітри, спиняв хвилі, приборкував гігантів, викликав землетруси, видобував зі скель джерела. Крім того, Посейдон персоналізував собою творчу силу природи і був покровителем усіх родів, зокрема йонських. Знову в середині Греції Посейдону поклонялися як богові води, рік, озер, джерел і пов'язаної з тим плодючості землі. В культурі Посейдона велику роль відігравав кінь, що також був його символом, тому Посейдон вважався також охоронцем верхівництва (їзди на конях). Не зайве тут згадати, що першим гербом Києва до XV стол. був кінь на червоному тлі, згодом перейнятий і литовськими, і московськими князями.

Культ Посейдона особливо був поширений у йонських колоніях у Малій Азії і, взагалі, у всіх грецьких колоніях, зокрема у Причорномор'ї. Тому не дивно, що культ Посейдона має деякі спільні риси зі староукраїнською мітологією, а рештки його збереглися в народній обрядовості. Ця подібність помітна в культурі Перуна, Велеса, русалок та ін. Перун теж бог стихії - грому і блискавки, але одночасно він був богом життєдатного дощу, а його грім не тільки вбивав і запалював, але також проганяв посуху, задуху і смерть. Велес, або Волос - бог худоби, врожаю, взагалі, достатку, маєтку, оборонець проти всякого лиха. Вважають, що Велес був також богом торгівлі і скарбу та особливо шанували його в містах України.

Культ Посейдона наближався також до культу Діоніса і Деметри. І якраз культ Діоніса був поширений в Україні, а рештки його збереглися в староукраїнській мітології і народній обрядовості, наприклад, в обжинках.

Як було зазначено, культ Посейдона був поширений в йонських колоніях Малої Азії. І якраз з цих колоній походить монета з Прієни.

Місто Прієна, або Прієне було закладене йонцями в Малій Азії, на західному березі Карії, навпроти знаменитого Мілету і недалеко від Гераклени. Всі вони належали до союзу 12-ти йонських міст (Т. Wiegand - Н. Schreder, Priene, Berlin, 1904). Сама монета з тризубом (рис. 54) походить із IV-III стол. до Христа і належить до кращих взірців античної гліптики (монетарства).

54

55

*Монета з Прієни IV-III ст. до Христа і
Понтійська монета III ст. по Христі*

Грецькі колонії на українському Причорномор'ї з'являються вже у VIII або навіть IX стол. до Христа, а до особливого розвитку вони приходять, починаючи з IV століття до Христа. Пам'ятки монументального мистецтва і взагалі матеріальної культури, а зокрема епіграфіки, що ще до половини XIX стол. зберігалися в великій кількості, свідчать про живий зв'язок всієї української території з грецькою культурою і мистецтвом.

У сучасному стані дослідів цілком точно доведено, що грецькі колонії на українському побережжі Чорного моря, зокрема Ольвія, Херсонес, Пантикапея та інші, були закладені, головню, йонськими виходцями з Мілету та Прієни. Так само і мистецтво Причорномор'я визначають, головню, йонські впливи, особливо в першу добу розвитку цього мистецтва в згаданих містах. Більше того, знані дослідники Т. Wiegand, Н. Schreder, М. Ebert і Е. Minns просто вказують на те, що будівництво Ольвії (в усті Бугу) цілком нагадує будови Прієни. Архаїчна кераміка VI століття теж нагадує малоазійські йонські зразки, зокрема з Мілету. Мальовила з грецьких гробівців у Керчі і на Тамані - йонського стилю, теж

головню з Прієни. За найновішими дослідями, кераміка з Ольвії т. зв. "Чорного стилю" зі штампованим і різьбленим орнаментом походить з Атен і Прієни (Прушевська, "Ольвия" - збірник, т. I, Київ, 1940, ст. 105).

Все це дуже важливо для нашого питання. Коли все мистецтво йонського стилю йшло до нас з Мілету і Прієни, то зрозуміло, що мусіли бути на українському Причорномор'ї широко відомі і прієнські монети.

Прієнська монета не є явищем відокремленим і випадковим. Тризуби типу тріяли Посейдона, чи в більшій мірі стилізовані, як емблематичні знаки, зустрічаємо на пам'ятках матеріальної культури таки у самому Причорномор'ї. Посейдонівський тризуб передовсім зустрічається на монетах Босфорського царства чи Понтійської держави. Таких монет відомо не менше п'яти різновидів, що походять із Керчі (грецька Пантикапея) в Криму, з I-IV стол. по Христі. Відомо, що культ Посейдона був поширений у Босфорсько-кімерійській державі, яка, починаючи з V стол., об'єднувала грецькі колонії з обох боків Керченської протоки, коло Чорного та Азовського морів, з такими центрами, як Пантикапея, Фанагорія, Танаїс та ін., згодом підпала під зверхність Риму, Візантії і, нарешті, Київської держави.

Тризуби Посейдона трапляються на монетах королів Понту і Босфору: Котиса (123-131 р.), Ріміталка (131-153), Ріскупоріда (239-261), Евпатора (к. 88 р.) та інших. На них тризуб рисували, звичайно, поруч біля портретів царів. В одному випадку посейдонівський тризуб поміщено посередині одного боку монети, з написом "ΠΑΝΤΙΚΑ" (рис. 55). Крім тризубів Понтійської держави, відомі тризуби на подальших пам'ятках культури й мистецтва грецьких часів, що належать до українського Причорномор'я:

1. Мармурова плита чи т. зв. надгробна стелла з Танаїсу, що зберігалася в Новочеркаському музею. Як подає В. Латишев, тут відображено прекрасно витесаного тризуба, а під ним - напис грецькою мовою ("Матеріали по археології Росії", Спб., 1891, в IX).

2. Бронзовий тризуб, знайдений у т. зв. Луговій могилі коло Александрополя на Запоріжжі (рис. 56). Це прекрасна праця в бронзі, де на кінцях зубів

вирізьблені пtiці, правдоподібно, ворони, з яких дві крайні тримають у дзьобах дзвіночки. Такі тризуби використовували, правдоподібно, при возах чи інших нагодах, тримаючи їх на довгій палиці - ратищі. Такі інсигнації були ознакою влади і непоборності.

Д. Самоквасов і М. Міллер вважають, що це були "бунчуки скитських царів". Але це складне питання, до якої саме доби і народу вони належали. За стилем цей бронзовий тризуб, на нашу думку, швидше належить до новішої доби грецької культури, або навіть до елліністичної доби по Христі, с. т. швидше належить доби алян-роксолян I-II ст. по Христі. Про це свідчить занадто натуралістично трактовані ворони, їх рух і вираз.

3. Прикраса на кінській уздечці, знайдений у 1891 р. у могилі в околиці Керчі (Отчет И. Арх. Комітету за 1891 р., Спб., 1893).

4. Трилисник у формі тризуба на капітелі, знайдений коло нового собору в Херсонесі в 1892 р. (К. Косцюшко-Волюжинич, Херсонес, 1892).

5. Знак надмогиляника II-III ст. по Христі у Керчі, що був опублікований у Працях Одеського Товариства історії і старовини пол. XIX ст. Цей знак цілком подібний до тризуба на цеглі з Володимира на Волині (рис. 23).

Перераховані пам'ятки свідчать, що знаки на них не є випадковим явищем. Вже сама кількість таких знаків свідчить, що тризуб був відомий як символічний знак, щонайменше аж до доби II стол. по Христі.

Існує ще погляд, що до типів тризуба треба причислити і так звані тамги, що їх уживали скити, сармати та аляни. Але походження тих знаків не з'ясоване. Коли античне грецьке мистецтво мало домінуючий вплив на цілій українській території, то і ці тамги, подібно до згаданого "побідного" тризуба (рис. 56), правдоподібно, пов'язані з грецькою мітологією і мистецтвом. Тим більше, що згадані сарматсько-альянські родові тамги належали Танаїнським династіям, отже, вони були в безпосередній близькості до грецьких культурних осередків.

Спадають тут на думку передовсім орнаментальні мотиви на золотих бляшках III-IV стол. по Христі (рис. 57-59), що їх приписують алянам ("Рід і Знамено", 1947, ч. 3, ст. 8, рис. 200-201). Як було вже зазначено, ці

знаки можна вважати прототипом західноєвропейського "аргону".

Факт уживання знаків, близьких до тризуба, у сарматів і алянів дуже цікавий. В іншій своїй праці "Назва України" (Авгсбург, 1948) автор з'ясував питання алян-роксолян як найстаршої автохтонної етнічної групи в Україні та найстаршої назви української території "Роксоляна". Автор підготував велику розвідку про Роксолян.

У питанні генези українського тризуба серед усіх перехованих пам'яток все-таки виключне значення має приєнська монета. Вона становить перехідний етап від звичайного знака Посейдона до емблематичного знака на монеті. На приєнській монеті тризуб зовсім втрачає вигляд відомої посеїденової "тріяли", він не має продовгастої форми, композиційно вписується у форму кола і так більше відповідає знакові монети. Крім того, він дістає різні додатки, що мали, очевидно, символічне значення. Це стосується двох симетричних завитків, що з'єднують бічні зуби з середнім (рис. 54). Середня палиця, що в Посейденовому тризубі завжди довга, тут зовсім коротка та має з двох боків додатки у формі двох перснів. Вони трапляються в деяких Посейдонових тризубах і знані на понтійських монетах (рис. 55). Ці завитки чи персні на середньому стовбурі пояснюють як символ вічної дороги, безконечного життя.

Згадані додатки приєнського тризуба цілком відповідають подібним елементам українського тризуба. Звичайно, стиль завитків і долішньої петлі приєнського тризуба зберігає суворі і спокійні класичні форми. Знов же наш тризуб під впливом візантійського стилю приймає складнішу форму у дусі візантійської плетінки чи арабески. Ця

56

Бронзовий тризуб із Лугової могили на Запоріжжі

візантійська орнаментика завжди відзначалася своєю складною, дещо можна сказати, заплутаною формою, де рисунок плетінки був завихрений, складний і зигзагуватий, як складна і завихрена була дипломатика та ціла державна організація колись сильної і могутньої візантійської імперії.

V. Історичний розвиток тризуба

Велика кількість знайдених пам'яток княжих гербів на Україні зі знаком тризуба та порівняльний матеріал античних і новіших часів дає можливість накреслити історію тризуба, його розвиток, еволюцію, місцеві відмінності та особливості. Розміщення цих знахідок від Кубані до Дорогочина над долиною Бугом та від Чернігова по Галич, окреслюють рівночасно межі поширення знака, що був і є символом нашої духовості, нашого культурного і державного буття.

Топографія тризуба (рис. 65), себто розміщення знахідок тризуба на українській території, дає дуже повчальний образ не тільки для поширення тризуба, але рівночасно і для його генези та історії розвитку. Скупчення знахідок, що зазначені на карті назвами міст (рис. 65), абсолютно точно окреслюють державні межі України старокняжої доби. Ці межі в своїй основній частині, як земля метропольна і корінна, сягали від Передкавказзя і Криму по Донець, від верхів'я Десни і Прип'яті на півночі. На заході обсаджена лінія від верхів'я Дністра до Бугу аж по Нарву. Найбільше скупчення помітне навколо Києва і Чернігова, як знаємо з політичної історії розвитку Київської держави. Карта дає можливість передбачати, де саме, в яких місцевостях, можна сподіватися майбутніх знахідок. Вони, може, в дечому заповнять очевидні прогалини, наприклад, від середнього Придніпров'я до Західної України, але в основному навряд чи покажуть радикальну зміну в топографії тризуба. Знахідки античних часів у Криму і Кубані збігаються зі знахідками старокняжої доби. Маємо такі характеристичні пункти, як Тмуторокань (Тамань), Танаїс (Ростов-на-Дону),

Олександропіль, Ліплява коло Канева і Київ. Цей шлях заповнено, може, не надто густо, але він виразний, послідовний і багатомовний, зовсім відповідає звичайному шляху, що сполучав Приазов'я і одночасно Чорне море з серцем України. Шлях був сухопутний і водяний. Він оминав пустельні степи північного побережжя Чорного моря (Херсонщина і Запоріжжя), а також Дніпрові пороги. Зате пролягав більше заселеними обшарами (ще перед княжою добою) Приазов'я та включав такі важливі водяні артерії, як Донець, ріка Самара і цілу середню течію Дніпра від порогів до верхів'я Дніпра.

Як було зазначено вище, в студіях знака тризуба потрібно вивчати не лише його ідеографію, не тільки його форму, порівнюючи з подібними емблемами чи випадковою схожістю з відомими предметами. Постановка знака на певній території потрібно вивчати на тлі місцевої історії та цілого культурного процесу. Кожний знак, чи

Знаки алянів, III-IV ст.

символ появляється в зв'язку з цим процесом і в тісному контакті з духовістю народу певної території. Тому також для генези знака не має особливого значення "зв'язок" із археологією від найдавніших часів і всіх частин світу. Це застаріла метода, котра не досягає своєї мети. В різних частинах світу часто поставали різні знаки, символи або просто орнаментальні елементи незалежно від впливів, запозичення чи течій. Дуже часто окремі елементи і знаки виникали зовсім незалежно. Коли нарід доходив до певного культурного рівня, то тоді з'являлися певні символи і знаки. Також при певному стані техніки (наприклад, у ткацтві) появлялися певні комбінації форм, що відображали певні мотиви та

характеристичні первістки. Отже, в різних частинах світу появлялися такі мотиви, а навіть цілі графічно відображені символи самостійно і “самородно”, а не шляхом запозичення.

Звичайно, що ідею тризуба, себто трьох зубів, можна “знайти” в палеоліті і неоліті, на сході в культурах Месопотамії чи Єгипту, але це не дає відповіді на питання генези тризуба на Україні.

Інша справа, коли ми аналізуємо культурний процес суміжних територій та взаємовідносини із культурними областями та центрами.

Постійні і дуже живі зв'язки української території з Середземноморською культурною областю, за посередництвом грецьких колоністів на Причорномор'ї та іншими шляхами, поширеність цієї культури в глибину України ще в античні часи виразно вказують на спрямованість культурного тяжіння та світоглядних особливостей. Також подальший розвиток культурних стремлень іде в тому самому напрямку, про це свідчить величезна кількість пам'яток старокняжої доби на українському Причорномор'ї, починаючи вже з IV століття по Христі, себто значно випереджуючи подібні пам'ятки середньої, західної і північної Європи (див. розвідку автора “Ранньохристиянська архітектура на Україні”). Ця спрямованість цивілізаційних зв'язків, однак, не змушувала автора шукати праджерела тризуба конче на півдні, аж доки він не вийшов на монету з Прієни (рис. 54), що стала очевидною основою генези нашого тризуба.

Російська історіографія, і спеціально історики мистецтва, злегковажили значенням грецьких античних пам'яток на Причорномор'ї, так само як і старохристиянських пам'яток. Вони воліли вишукати крихти скандинавських течій, не добачаючи великої кількості пам'яток матеріальної культури південної України. Новіша російська історіографія, йдучи тим самим шляхом, має ще спеціальне упередження до античної культури, згідно зі своєю “догматикою”, що ніби йде так званим історичним матеріалізмом. Під впливом цих теорій перебувають і деякі українські дослідники, які в питаннях античної культури обмежуються Енгельсом та його епігонами. За цією

схемою “Вже в гомерівському періоді відбувається розклад родового устрою та формування класового рабовласницького суспільства”. Внаслідок цього формуються “дрібненькі держави-поліси з містом-твердиною на чолі”. Тому, мовляв, там з'являлися знаки полісів, а не родів, чи родин. Власне, такі “марксистські” формули та аксіоми ускладнювали саму проблему знаків. Згідно з цією схемою історичного матеріалізму, в розвитку культури мають значення лише соціально-господарські відносини, тоді, як мітологія, і пов'язана з нею символіка і емблематика не мають ніякого значення і не “формують” соціальної історії.

Чи знак Посейдона та йому подібні були знаками лише “дрібненьких держав”? У Греції справді були менші держави-республіки-міста з власною самоуправою, не підлеглі тиранії центру. Але релігія, культура, і зокрема мітологія, були цементом, що об'єднував окремі республіки в одну цілість, і вони творили величезні культурні цінності, якими людство користується і донині.

Символічні знаки античних богів мали, безсумнівно, не тільки чисто релігійне значіння (“опіум для народу”), але також всенациональне, хоч, зрозуміло, не в сучасному розумінні. Знаки держав-міст, не конче і не завжди “дрібненьких”, символізували не тільки “класове рабовласницьке суспільство”, але також республіканський устрій, очевидно, не народовецький і “народної демократії” совітського взірця, але в тих формах, які відповідали культурі доби.

Республіканський устрій міст був перенесений грецькими колоністами і на українське Причорномор'я і став згодом властивим для ментальності українського народу навіть у добу князів.

Грецька мітологія, поширена в грецьких колоніях, особливо культ Посейдона і Діоніса, був відомий також і в Понтійській державі та інших державних утворах північного побережжя Чорного моря. Тому ми маємо монети Понтики з тризубом в межах 88-261 років по Христі. І ці тризуби не є винятковим явищем. Зустрічаємо подібні тризуби також на інших пам'ятках матеріальної культури доби грецьких колоній в Україні, як згадані вже: надмогильник у Керчі (знак, зовсім подібний до

тризуба з Володимира на Волині (рис. 23), мармурова плита з Танаїса, бронзовий тризуб із Лугової могили на Запоріжжі (рис. 56) та інші.

Правда, тризуб на понтійських монетах - більше типу "тріалії Посейдона, ніж монети з Прієни, але важливе тут те, що культ Посейдона був на Причорномор'ї, власне, поширений. Крім того, гліптика міст Чорноморського побережжя в дечому стояла нижче від малоазійських, тому нема нічого дивного, що на монетах Понтіки бачимо тризуб із простішим рисунком, без з'єднуючих завитків поміж зубами. Але в одному і другому випадках маємо петлю під тризубом, як символ вічної дороги і безконечного життя і що вважається якраз новою стадією розвитку тріалії Посейдона.

Дуже цінним зразком у нашому питанні є бронзовий тризуб із Запоріжжя (рис. 56). Коли тризуби на монетах (рис. 54-55) можна ще пояснювати як знаки "полісів" та "дрібненьких держав", що не мали особливого символічного значення, то згаданий бронзовий тризуб великого розміру з воронами і дзвінками, вказує на те, що це були справді інсигнії влади, що символізували силу і непереможність державної організації.

Щодо тих загадкових воронів, то не зайве пригадати, що такі самі символи вживалися на козацьких хоругвах. У меморіаліах посла Даниїла Крмана, що був свідком прибуття 8 листопада 1708 року українського війська на чолі з гетьманом І. Мазепою до шведського короля Карла XII в Троках на Десні, зазначено, що перед гетьманом його військова дружина несла "княжу хоругву", яка представляла собою довгу жердку, а "вершок її був прикрашений золоченою вороною" (В. Січинський, Чужинці про Україну, Прага, 1942, ст. 122).

Після знаків тризуба елліністичної доби, в подальшому історичному тягу, маємо алянські знаки з III-IV ст. по Христі, які, як і треба було сподіватися, мають вигляд орнаментального мотиву за стилем і рисунком більше примітивного характеру. Очевидно, складна символіка, пов'язана з античною мітологією, не могла бути повністю зрозуміла і знана алянам. Нам точно не відомо, чи ми маємо ототожнювати алянів з антами і хронологічно, як далеко поширювати їх

культуру в глибину віків. Безсумнівно, що роксоляни-аляни і анти зі своєю міцною державною організацією були попередниками Київської держави, т. зв. слов'янських часів.

Проф. М. Міллер, до деякої міри заперечуючи мій погляд про генетичний зв'язок українського тризуба з прієнською монетою, вказує на те, що поміж понтійськими монетами і київськими тризубами лежить незаповнена "перерва більше, ніж півтисячиріччя" ("Чорноморський збірник", 1946, кн. VII, ст. 39). Звичайно, ця "перерва" ще не заперечує саме твердження, зрештою, м. Міллер у подальших своїх цінних розвідках 1947 року в великій мірі сам заповнив цю часову прогалину, подаючи відомості про знахідки грецьких часів та алянські знаки.

Ми точно не знаємо, коли саме почали вживати знак тризуба в старокняжу добу. За літописними відомостями виходить, що якість печатки зі знаками мали послі кн. Ігоря (912-945) при укладанні договору з греками. Але нема жодних підстав виводити розвиток тризуба з бляшки, яка була знайдена в могильнику в Новгороді, який названо "Рюриковим". Як було зазначено вище, дата цієї знахідки неточна, а сам рисунок на бляшці не тільки не нагадує тризуба, а навіть не має характеру знака.

Досі найстаршою знахідкою тризуба старокняжої доби вважали знак на цеглі, знайдений на місці княжої палати в Києві, X стол. (рис. 18). Від часу, коли було знайдено тмутороканський знак (рис. 60), виникає питання, котрий із цих двох знаків старший?

Тмутороканський знак знайдено на Тамані на місці колишньої Тмуторокані, і цей знак М. Міллер приписує кн. Мстиславу Володимировичеві. Цей знак вирізано на налуччю, с. т. військовій зброї княжого озброєння. Хоч князь Мстислав, званий Хоробрим, князував у 987-1036 роках, але сам знак може мати далеко старшу традицію, пов'язану з понтійським державним осередком.

Тмутороканський тризуб

Останні історичні та археологічні дослідження все більше переконують у важливості "Меотської Русі", як називали греки Тамань - за княжих часів - Тмуторокань. Саме тут треба шукати найстарших осередків Русі та державної організації, перенесеної згодом до середнього Придніпров'я. Шлях цього поширення тепер накреслюється виразніше. Останні дослідження все більше стверджують: старослов'янські чи староукраїнські оселі VIII-X століттях були розташовані по сточищі Дінця, на низовому Доні, на побережжі Азовського моря та пониззі Кубані. Таким чином, Тмуторокань не творила якусь відокремлену землю від Київської держави, відгороджену від неї порожніми степами, як про це досі думали. Слушно каже М. Міллер, що нові знахідки на Приазов'ї доводять, що справжня перерва (часова і територіальна) була не в терені, не в людності, а в нашому знанні!

Сам тризуб із Тмуторокані (рис. 60) дає дуже точний та усталений рисунок, як справжній знак, чи інсигнія. Тут виразно розпізнаємо окремі елементи, як середній зуб і нижча частина в формі рівнораменного "грецького" хреста. В цьому випадку символіка окремих елементів та цілого знака є безсумнівною. З другого боку, київські тризуби на монетах (рис. 1-17) - більш орнаментального характеру з уживанням так званої плетінки. При цьому тмутороканський і київський тризуби мають виразний візантійський стиль, зокрема в тмутороканському знаку є в'язання бічних зубів.

Порівнюючи тмутороканський тризуб із приєнським (рис. 60 і 54), бачимо, що в першому є той самий елемент двох завитків, що з'єднують бічні зуби з середнім. Так само розв'язана спідня частина, що символізує вічну дорогу, вічне життя, тільки замість "поганської" символіки - петлі, приходить християнський символ - хрест. Значні зміни бачимо в розвинутому середньому зубі. Він виріс у цілу композицію, що нагадує стрілу, пращ чи інший військовий прилад. Поза тим, в загальній масі і графічній схемі тмутороканський тризуб є найбільше уподібнений до знака надмогильника в Керчі II-III ст. по Христі і тризуба у Володимирі Волинському (рис. 23). Також тут є деякі аналогії до знака вершка

прапора, знайденого в Нальчинській окрузі Північного Кавказу, який Рибаків датує XII-XIV ст.

У Києві ми маємо найстарший тризуб із княжої палати X століття (рис. 18). Тут, так само, як і в тмутороканському тризубі, затримана трикутна форма середнього зуба та поземна поперечка, рівнобіжна до основи прямокутника тризуба. Далі перстень із княжої палати (рис. 33), цегла і штампка з Десятинної церкви (986-995) - (рис. 20 і 35) - дають один тип схематизованого тризуба кінця X століття, пристосованого до матеріалу і технічного виконання (цегла і мініатюра в металі).

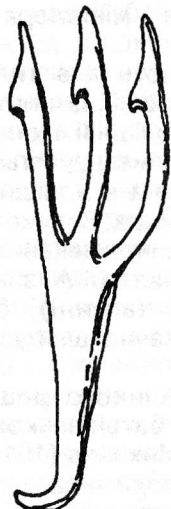
Монети Володимира Великого дають два типи рисунка тризуба. Один, очевидно, найстарший, із чіткою та усталеною формою завитків і петлі в долішній частині (рис. 1-7), і другий тип - новіший, де вже втрачається чіткість плетінки та непевність і плутанина в долішній петлі. Помітно, що в тризубах Володимира Великого нема хреста, бо ж перші монети Володимира чеканили ще до офіційного прийняття християнства. А знак Тмуторокані має хрест (в долішній частині), бо християнство на Тамані поширилося значно швидше, ніж на Придніпров'ї.

Тризуби нащадків Володимира Великого дещо відмінні. Найбільше наближений до батьківського тризуба знак на монеті кн. Святополка Михайла (1015-1019) - рис. 13. Знак другого сина Володимира - кн. Ярослава Мудрого (1017-1054) найпростіший, навіть занадто "спартанський", ніби вояцький (рис. 14). Цьому простому суровому характерові повністю відповідає знак на "голосниках" св. Софії (рис. 24), будові, що її заклав у 1017 р. той самий Ярослав Мудрий. Дещо відмінного характеру тризуб на цеглі чернігівської катедральної церкви 1024 р. (рис. 22).

Подальшу еволюцію рисунка тризуба можемо простежити на монетах нащадків Ярослава Мудрого: князів Ізяслава I Ярославича (рис. 15) Ярополка-Петра (рис. 16) і Святополка II Михайла Ізяславича (рис. 17). Всі в межах 1054-1113 років. Як було зазначено, в цих тризубах вже втрачається чіткість форм та символічна ідеографія первісних зразків. З'являються також нові

емблематичні мотиви, як хрест і півмісяць (рис. 15) та панує асиметричність форми.

Цікаву сторінку займають відзнаки з тризубом XI-XII ст. (рис. 30-32), що були ознакою влади княжих намісників чи інших княжих достойників. І форма також складна, як і на монетах з уживанням хреста як емблеми. Тут спостерігаємо цікаве явище: петля чи “грушка” середньої частини, яка походить ще з античної мітології, втрачає свій зміст і її заступає хрест. При цьому два кінці згаданої петлі роздвоюються і служать обрамленням хреста (рис. 30-31).

61

Спис старокняжої доби

(рис. 37).

З новіших типів тризубів, крім дорогочинських митних пломб, відзначимо знак на цеглі з Володимира приблизно 1278 р. (рис. 23). На цьому закінчується розвиток тризубів старокняжої доби, разом із закінченням державного життя старої України.

Були ще спроби дошукуватися традиції тризуба в знаках київських князів Ольговичів другої половини XIII ст., так званих полоцьких Рюриковичів і “родоначальників” кн. Острозьких. Але всі ці знаки у вигляді

Поруч із тим відомий тип тризуба в вигляді списа для виловлення риб, знайдений В. Хвойком (рис. 61). Вважають, що цей спис теж мав значення княжої інсигнії; його носили на великій палиці як ознаку княжої влади.

Хрест як емблема трапляється вже частіше в другій половині XI і в XII століттях. Це ми бачимо в пломбі зі Звенигорода (рис. 36), на персні з Чернігівщини (рис. 34), на знаку з Вишгорода (рис. 27) і дорогочинських митних пломбах (рис. 37-40). Скрізь тут тризуб у простіших формах, пристосованих для цього року знаків. У цьому відношенні цікаві також знаки св. Софії (рис. 24) з Остерецького Городка (рис. 28) і Дорогочина

“двозубів” належать до іншого роду емблематики і відмінної символіки. Також і порівняння зі знаками київських та інших князів у вигляді хоругви з двома розрізами, не належать до тризуба. Як було зазначено вище, форма тризуба надто характеристична, а мистці не були вже такі примітивні, щоби не могли перемалювати знак у належній формі. Доказом того є тризуби на мініатюрах XIII-XVII століть, що уживалися як відомий та улюблений орнаментальний мотив (рис. 41-46). Своєю композицією та рисунком вони подібні до металевих відзнак (рис. 30-32) і мотивів ювелірних виробів (рис. 47). Нарешті, тризуби сучасного селянського побуту в Карпатах (рис. 48-53) свідчать про силу

62

63

Великий і малий герб Української Народної Республіки

традиції знака, що збереглися через багато століть до наших днів.

Думка про те, що тризуб був лише “родовим” знаком Рюриковичів і знаком “приватної власності” і “державного майна” в старокняжі часи була відмінна від сучасного поняття. Звичайно, що “майно” князя ототожнювалося з державним майном (“Володимир, а се його сребро”). Але в той же час майно князя не було лише його приватним майном і не служило лише для його особистих потреб. Це майно було одночасно громадським і державним у сучасному розумінні цього слова. На це “сребро” будувалися храми, що в ті часи

служили також для цивільних, громадських потреб, споряджали військово-оборонні укріплення, комунікаційні засоби, школи і т. д. Чи при цьому герб, знак могутності і сили князя, був лише знаком "родинним", чи символізував лише "феодално-власницький" устрій?

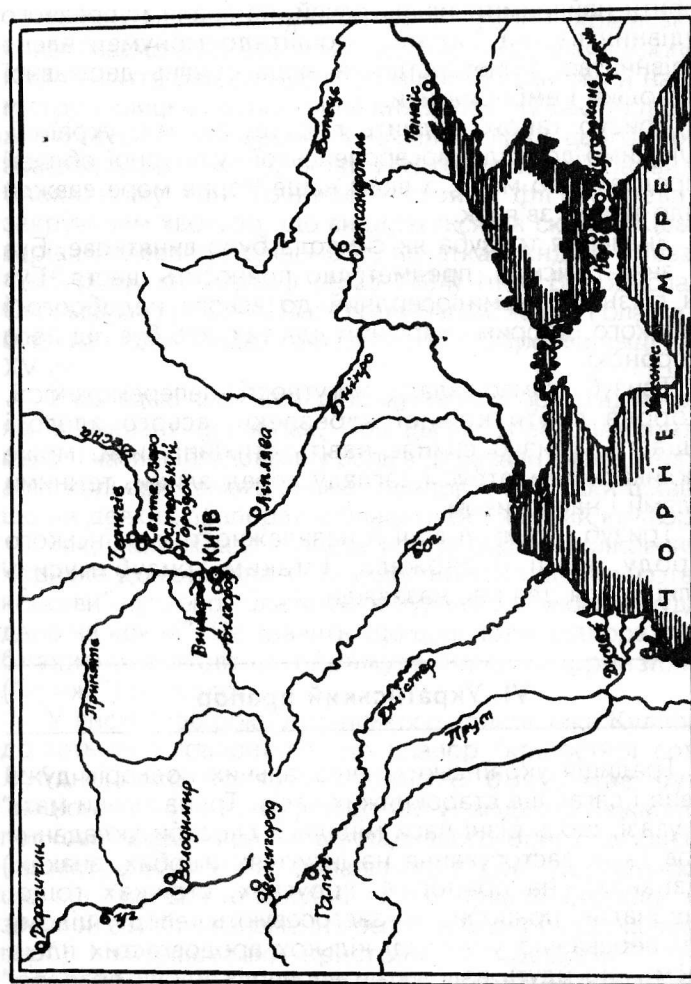
Вище поміщений огляд усіх родів, типів, форм і матеріалів тризуба заперечує погляд про "фамілійність" знака. Український тризуб, власне, не в приклад античному світові і західноєвропейській практиці, прийняв справді вседержавний і всенародний характер.

Тризуб уживався на монетах, державних відзнаках, печатках, штампках, митних знаках, військовій зброї як державна інсигнія, також - на цеглах княжих будов, мініатюрах, керамічних виробах, ювелірстві. Отже, на всіх родах і типах державних знаків, які лише були відомі в Середньовіччі! Його використовували на цілому просторі України від Кубані по Нарви, від чернігівських земель до Закарпаття, від десятого до тринадцятого століття від часів Володимира Великого до занепаду Київської і Галицько-Волинської держави.

Велике застосування знака тризуба в різноманітних матеріалах, техніці виконання та призначення самих предметів, на яких відбивалися знаки, свідчить, що тризуб був знаком ширшого народного значення, так що можна твердити про його значення як знака державного та національного в новішому розумінні цього поняття.

Величезний терен поширення тризуба, як це бачимо з топографії знахідок, свідчить також про те, що український народ живе на своїй землі понад тисячу років на тих самих теренах. Ці українські кордони зовсім виразні й точні, а на їх сторожі немов би символічно стоять тризуби (рис. 65).

Генетично український тризуб веде свій початок із Греції - з країни, де в старі часи найбільше було розвинене мистецтво, наука, всяке ремесло та уміння. І от Україна швидше, ніж інші країни, не тільки Центральної, але навіть Західної Європи, мала можливість черпати своє знання і уміння з першоджерела найбільшої в світовій вченості та майстерності. Ще тоді, коли ні в Польщі, ні тим більше в Московії, не вмiли

Топографія тризуба в Україні. На карті зазначені назви міст, де знайдені тризуби на пам'ятках матеріальної культури.
Карта В. Січинського

робити найпримітивніших речей, не знали мурованого будівництва, на Україні процвітало монументальне будівництво, монетарство та вища ступінь державної символіки і емблематики.

Тризуб також свідчить про те, що ми, українці, належимо до південноєвропейської культурної області Середземного моря, з яким наше Чорне море завжди мало тісний зв'язок.

Значення тризуба як символу було виняткове. Був це знак-талісман, предмет, що приносить щастя. Був він грізний і немилосердний до всього недоброго і ворожого, добрим і чарівним для тих, хто був під його охороною.

Тризуб - символ влади, могутності і непереможності, охорона проти кожної небезпеки, всього злого і нещастя. Тризуб спиняє навіть стихійні сили, може викликати землетрус і загладу перед злими, темними силами і напасником.

Тризуб - символ волі й незалежності українського народу, нації й держави. І таким тризуб мусить залишитися для нас назавжди.

VI. Український прапор

Традиція українських національних кольорів дуже давня і сягає ще старокняжих часів. Треба тільки мати на увазі, що в різні часи мінялися способи укладання барв та їх застосування на інсигніях (гербах, знаках, відзнаках), на прапорах, хоругвах, стрічках тощо. Національні прапори, які застосовують тепер у цілому світі переважно у вигляді кількох продовгастих площ (пасм), що йдуть вздовж чи впоперек площі прапора, порівняно новішого походження, кінця XVIII і XIX століть. У Середньовіччі більшу роль відігравали різні інсигнації, забарвлені певними кольорами. В новіші часи від доби Ренесансу прапори були, звичайно, одного кольору, обрамлені іншим кольором, посередині, звичайно, з певними знаками панівних родів, країн, міст, т. зв. національними знаками.

Перші відомості про барви на гербі українських князів маємо з XIII століття. Як подає львівський хроніст XVII століття Зіморевич, герб міста Львова, який надав містові галицько-волинський князь Лев (1264-1300), мав жовті і блакитні кольори. З новіших взірців цього герба знаємо, що це був лев жовтої (також золотої) барви на блакитному тлі. Точніше - стояча фігура лева з закрученим хвостом, що видирається на скелю. Кілька варіантів лева зустрічаємо на печатках Андрія і Лева з 1316 року, кн. Юрія II (1325-1334) і кн. Володислава Опольського (1372-1378). Ті самі барви: жовта і блакитна були на гербі "Руського воеводства" старої Польщі XIV-XV ст.

У козацькі часи жовто-блакитні кольори згадуються на військових прапорах. При цьому треба пам'ятати, що в ті часи найважливішу роль відігравали знаки, герби, а не кольори самого знака і прапора. Все-таки цікаво, що на деяких прапорах є блакитний і жовтий кольори.

Так, наприклад, з листа полтавського полковника Черняка до гетьмана 1717 року читаємо що на "сотені корогви" куплено "блакитного лудану", а "жовтий лудан дано на крижі". Це значить, що ціле поле прапора було блакитне з жовтим обрамуванням, із френзлями ("крижі") навколо.

У листі 1758 року лубенського полковника Кулябки до гетьмана говориться, що прапор "кріпостної сотні Лубенського полку", з одного боку, має бути "національний", а, з другого боку, згідно з бажанням полкової канцелярії. З докладнішого опису "абрисів" (проекту-рисунок) "національного герба" довідуємось, що він "на світло-голубій голі і правій сторони по золотой землі, на знамені розписан будет (національний герб) і витушований пристойними красками". Цей "національний герб" являв собою фігуру українського козака з рушницею і шаблею, внизу з арматурою, с.т. звичайний для козацьких часів герб, про який ми знаємо зі збережених рисунків і самих прапорів. ("Кіевская старина", Київ. 1890, X, ст. 153-7).

Відомий дослідник Ч. Мазуркевич, відвідавши в перш. пол. XIX ст. т. зв. Військовий Собор у Катеринославі (Січеслав, Дніпропетровськ), поміж деякими реліквіями запорізького і взагалі українського війська, описав 4

козацькі прапори. Усі чотири прапори мали блакитне полотнище (виразно блакитне, а не синє). Яке було обрамування, автор, на жаль, не подає. Один із прапорів мав на обрамівці, навколо блакитного полотнища, напис: "Сооружен сей прапор полковником Протовичанским, куріння кисяківського Харітон Лексів... писар Данило Андреевич Балицькій куріння Мінського, осаул куріння Поновического Иван Ліни... 1774 года". На другому боці прапора був малюк св. Юрія Переможця.

Другий блакитний прапор із написом: "При державі Благочестивійшея Г-дрини Імператриці Ек... (далі стерте приємне ім'я Гідри!..) арміи брегодира й ковалера Захария Алексіевича Чепеги зділана 1791 года мая 26 дня".

З другого боку, була відзнака Андріївської звізди. Третій блакитний прапор до попереднього, теж Чепеги, з датою 21 квітня 1791 року ("Записки" Одеського Т-ва історії і старовини, т. II 2-3, Одеса, 1850, ст. 825-826).

Поруч із жовто-блакитним на українських козацьких прапорах другим найбільш уживаним кольором був малиновий, про що свідчать збережені зразки та історичні вістки. Червоний, (очевидно, малиновий) козацький прапор згадує, м. ін., В. М'ясковський - член польської делегації до гетьмана Б. Хмельницького під Переяславом у 1649 р.: "Гетьман Хмельницький виїхав напроти нас на півчверті милі в поле, в кількодесять коней, з полковниками, осаулами, сотниками, з військовою музикою, під знаком бунчуком і червоною короговою".

Деякі автори пояснюють, що, мовляв, червона барва уживається також при хованні небіжчиків на Україні, особливо в козацькі часи. Але треба мати на увазі, що ця барва жалоби відмінна, а саме так звана кров'яна, а не малинова. Знаємо, що кров'яна червона фарба уживалася як колір жалоби в старі часи, особливо на Сході і веде свій початок ще з Єгипту. Лише в новіші часи жалібною барвою стала чорна.

В добу "Весни народів" у Галичині "Головна Руська Рада" прийняла за свій герб лев жовтої барви на блакитному полі. З'їзд 100 руських учених у Львові в жовтні 1848 р. відбувся в залі Духовної Семінарії,

прикрашеної синьо-жовтими прапорами. Взагалі, в 1848-1849 роках в Галичині уживали блакитного і жовтого кольорів при всяких святочних нагодах і маніфестаціях. У Станіславові на відкритті відділу "Руської Ради" студенти "прибралися в жовто-сині кокарди та поприпинали собі то на шапках, то на жупанах золочені леви на голубих стяжках". На одному засіданні Ради у Львові декламував хлопчик, що мав "синій жупан, жовтим поясом підперезаний". У Станіславові посвячували гармату з жовто-синьою ляфетою.

З початком нашого століття в Україні вже загально уживали за національні барви блакитну і жовту. Скорочено говорилося "жовто-блакитна", при цьому порядок барв тут зумовлено чисто звуковою потребою, бо така сполука слів більше ритмічна, ніж вислів "блакитно-жовта". Також і саму форму прапора вже почали робити в вигляді двох однакової ширини стрічок (полотнищ) блакитного і жовтого кольору.

Ця сполука барв має в нас традиційне єдине символічне пояснення: блакитна барва - це небо, жовта барва - це земля зі збіжжям. Іншої символіки не було, а якщо десь і з'явилося інше пояснення, то лише в останніх роках для певних тенденційних тверджень.

Жовто-блакитний прапор було прийнято за український національний і державний прапор ухвалою вільнообраним українським парламентом - Українською Центральною Радою в Києві 22 березня 1918 року. При цьому було точно зазначено порядок барв.

Жовто-блакитний прапор був у той час загальновідомий на цілій українській території і при офіційному підтвердженні його Українською Центральною Радою не було жодного сумніву щодо барв та не було ніяких інших пропозицій.

Деякі автори під впливом регіонального патріотизму стараються представити, що нібито М. Грушевський жовто-блакитним прапором хотів пов'язати літературно-науковий п'ємонт України" (с.т. Галичину) з корінною Україною і тому, власне, Центральна Рада прийняла "краски галицького герба". Вище з'ясовано, що блакитна і жовта барви уживалися на козацьких прапорах Подніпров'я, а питання барв галицького герба (лева) було висвітлено щойно з початком нашого

століття, коли блакитна і жовта барви, як національні були відомі на всій території України.

Також законом Національної Ради у Львові 13 листопада 1918 року уряд Західноукраїнської Республіки прийняв ті самі барви за кольори державного прапора.

Прапор українського чорноморського флоту, вивішений 29 квітня 1918 р. у Севастополі, мав угорі блакитну барву, вдолі жовту; на горішній площі був жовтий тризуб. (Було кілька видань цього прапора).

Блакитно-жовті прапори можна побачити і на фотографіях, що фіксують свята і маніфестації 1917-1920 років на Україні. Відомо, що блакитна і навіть синя барва виходять на фотографіях ясними пасмами, а жовта - навпаки, значно темнішою. Так наприклад, у виданні "Золоті Ворота" ("Історія українських Січових стрільців"), видане в Берліні в 1923 р., маємо фотографію свята соборності у Кам'янці на т. зв. Семінарській площі, де ясно видно, що горішня частина прапорів - ясного відтінку - значить, блакитна, а долішня темна - жовта.

Також визначні учасники визвольних змагань 1917-1920 рр. ген. Садовський, полк. Семчишин підтверджують, що українські військові прапори, звичайно, мали такий самий порядок: горішня частина - блакитна, а долішня - жовта.

Проект Конституції Української Народної Республіки, що був видрукований у Львові в друкарні Ставропігійського Інституту в кінці 1920 року, за редакцією др-а Івана Липи і др-а Степана Барана містить інформацію також про прапор. У цьому виданні опубліковано два проекти Конституції - один ухвалений Всеукраїнською Національною Радою в травні 1920 року, другий - виготовлений "Правительством Комісією по виробленню Конституції Української Держави 1-го жовтня 1920 р." В обидвох проектах зазначено, що "Державними барвами Української Держави є синя і жовта (в другому проекті читаємо: "синя та жовта"). В проекті Правительственной Комісії також зазначено, що прапор військового флоту є синьо-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора". Так само "прапор торговельного флоту є синій і жовтий".

При приєднанні Закарпатської України до Чехословацької Республіки в 1919 році теж було прийнято блакитно-жовтий прапор як "крайовий" прапор 20 березня 1920 р. Цікаво, що на Підкарпатській Русі традиція цих барв була така сильна і така виразна, що навіть місцеві москвофіли її не цуралися. Лише згодом, перед другою світовою війною запеклі місцеві москвофіли, російські емігранти і деякі урядові чеські кола стали оминати цей прапор, вбачаючи в ньому український соборницький символ.

Законом, ухваленим Першим українським соймом Карпатської України 15 березня 1939 року, було прийнято блакитно-жовтий прапор за державний. Зроблені були також зміни в крайовому гербі Карпатської України (колиш. "Підкарпатської Русі). Отже, на правій половині герба залишився ведмідь на срібному і білому тлі. На лівій половині теж залишилися чотири блакитні і три золоті (жовті) стрічки (з чергуванням: блакитна, жовта, блакитна і т. д.), але на першому блакитному полі додано ще золотий маленький тризуб зразка Української Народної Республіки 1918 року, з хрестом над середнім зубом.

До речі, блакитне поле маємо у всіх відомих українських гербах, що мали значення державних знаків: галицько-волинський, козацький, герб гетьмана І. Мазепи і тризуб.

Нарешті, у постанові Української Національної Ради 27 червня 1949 року "в справі українського державного прапора" зазначено:

"1. Державним прапором Української Народної Республіки є блакитно-жовтий прапор із порядком барв: блакитна - на горі, жовта - внизу.

2. Ця постанова діє до часу скликання Українських Установчих Зборів, які остаточно устійнять державні інсигнії.

3. Постанову проведе в життя Уряд Української Народної Республіки.

4. Ця постанова вступає в силу негайно після затвердження її Головою Держави.

До останньої світової війни 1939 року не було особливих суперечок про порядок барв українського прапора. Переважно притримувалися порядку, згідно з

символікою - блакитного неба і жовтого збіжжя. Суперечки почалися вже на еміграції в 1945-1949 роках. Отже, були спроби довести порядок барв, ґрунтуючись на геральдиці (наука про герби). Таке перше замішання виникло на підставі брошури Т. Скотинського "Український герб і прапор", Львів, 1935 р.

Треба відзначити, що прихильники "геральдичих" приписів, звичайно, були ознайомлені з геральдикою формально і досить поверхово, не вникаючи у внутрішній зміст і глибше значення символів, знаків і барв. Також сама "наука геральдика" не належить до так званих точних дисциплін. Про це свідчить сама історія розвитку геральдики. Постала вона в кінці XVIII століття за старими штучними уявленнями, коли вишукували "ідеальні" форми на підставі суміші середнього образу, беручи поодинокі "кращі" зразки існуючих творів. Таку стадію розвитку пройшли також інші галузі знання, зокрема пластичне мистецтво. Ще в добу Ренесансу визначні архітекти досліджували античні пам'ятки і на підставі різних зразків, творили середній, синтетичний образ "ідеальних" античних архітектурних форм ("орденів"). Так появилися широко відомі підручники "Античного мистецтва" Віньоли, Паладіо та ін. Подібне явище помітне в різьбі і малярстві, де вишукували "ідеальні" форми людського тіла, уживаючи для того навіть певних геометричних і математичних викладок. Згодом, властиво уже в ХХ стол., переконалися, що всі ці "античні" форми не відповідають справжнім античним зразкам і що багато було створене мистцями індивідуального, що більше відповідало стилістиці доби, коли працювали ці мистці, а не справжньому античному мистецтву.

Подібною метою, і то зі значним спізненням, користувалася і геральдика. Зібрано різноманітні зразки гербів та їх барв і на підставі того всього творили середній, точніше посередній образ гербознавства. Було таким способом "усталено" певні приписи, правила і порядок барв, яких на майбутнє мали притримуватися. Безсумнівно, що всі ті приписи були штучні і ретроградні, дуже обмежували самі ідеї, символіку, форми і барви.

Досить вказати, що в геральдиці зовсім не існує ані блакитної, ані жовтої барви. "Геральдисти", треба сказати "натягують" ці барви і кажуть, що, мовляв, це все одно, що синя і золота. Але дозвольте зробити застереження, що, коли вважати геральдику за непомильну науку, то тоді треба і стисло притримуватися її приписів.

Важливо також відзначити, що деякі національні і державні прапори не підпорядковуються геральдичому законодавству. Як маркантний приклад вкажемо на сучасний французький республіканський прапор!

Сама геральдика, відчуваючи недосконалість своїх "законів", стверджує, що в тих випадках, коли геральдичних приписів не вистачає, то необхідно зважати на символіку, бо ж наука геральдика спирається на традиції та ідейному поясненні знаків і барв.

А ця традиція і символіка нашого прапора має єдине пояснення українського національного прапора: блакить неба - горішня частина прапора і жовте збіжжя - земля, отже, долішня частина прапора.

Цей погляд автор обстоював ще задовго перед тим, коли взагалі почалися суперечки про порядок кольорів. Вперше перед надрукуванням Української Загальної Енциклопедії (Львів-Коломия, 1932). Далі в працях: "Вступ до українського краєзнавства", Прага, 1937; "Календар Червоної Калини" на 1938 р., Львів, 1937, ст. 12; "Енциклопедія Українознавства", Краків, 1941, зом. 1; "Українське краєзнавство", Прага, 1945, ст. 26.

Не менш важливе питання - це уживання самих фарб (матеріалів, що забарвлюють) українського прапора. Як відомо, існує багато різних фарб, якраз у синіх, блакитних і жовтих кольорах, які дають різноманітні відтінки і тони блакитного та жовтого кольору. Для цього існують точні назви фарб, загальноприйняті у всіх мовах у цілому культурному світі.

Для відповідного і точного розв'язання цього питання знов-таки мусимо користуватися символікою. Щоб передати блакить неба, особливо українського, найкраще надається для цього фарба "Кобальт" - "небесна блакить". Лише в крайньому разі її може замінити ясний "Ультрамарин". Жовта барва, що

зображає спіле збіжжя, с. т. злегка оранжева чи золотиста барва, найкраще виходить за допомогою фарби “Кадмій темний”. Одначе кадмій і кобальт порівняно рідкісні і дорогі фарби. Отже, жовтий кадмій чи кадміум можна замінити “Золотою охрою” (ясною) або звичайним “Хромом”, додаючи дуже малу дозу оранжевої чи червоної фарби. (“Ционобер” або “Верміліон”). При цьому пам’ятаймо, що наші національні барви символізують блакить неба і землю у вигляді дозрілого збіжжя!

Література:

---

1. *Січинський В.* Походження тризуба, “Український Вісник”, Берлін, 1942, 4. X, ч. 11(93).
2. *Таубе М. А.* Загадочний родовий знак семьи Владимира Святого. “Сборник статей, посв. П. Н. Милукову”, Прага, 1929, ст. 117-135.
3. *Толстой И. И.* Древнийшья русскія монеты в. кн. кievськом, 1882.
4. *Толстой И.- Кондаковъ Н.* Русскія древности, Петербург, 1889-1890, ст. 167-172.
5. *Томашівський С.* Ще в справі українського національного кольору. “Неділя”, Львів, 1911, ч. 34.
6. Труды Москов. Археол. О-ва, т. I, в. 2, ст. 116-122.
7. Український національний герб, “Неділя” 1912, ч. 35.
8. Український національний знак і прапор. Календар “Нового Шляху” на 1946 р., Вінніпег, 1945, ст. 32-36.
9. Український національний знак і прапор. Українське краєзнавство Т. I Територія України, Прага, 1944, ст. 19-26.
10. *Ханенки Б. и В.* Древности русскія, Київ 1899-1900.
11. *Цегельський Л.* До питання українського державного гербу, “Українське слово”, Львів, 1918, ч. 11-12, 14-16.
12. *Широцький К.* Український національний кольор, “Неділя”, 1911, ч. 33.
13. Українська культура, 1950, таб. VI.
14. *Скотинський Г.* Український герб і прапор. Львів, 1935.

Реєстр ілюстрацій

- 1-12. Тризуб на монетах кн. Володимира Великого (980-1015).
13. Тризуб на монеті кн. Святополка-Михаїла (1015-1019).
14. Тризуб на монеті кн. Ярослава I Мудрого (1017-1054).
15. Тризуб на монеті кн. Ізяслава I Дмитра Ярославича (1054-1078).
16. Тризуб кн. Ярополка-Петра († 1087).
17. Тризуб на монеті кн. Святополка II Михаїла Ізяславича (1093-1113).
18. Знак на цеглі княжої палати в Києві, X ст.
- 19-20. Знаки на цеглі Десятинної церкви в Києві, кін. X ст. (за Міллером).
21. Знак, знайдений у Києві на руїнах Федорівського монастиря.
22. Знак на цеглі Спасо-Преображенської катедральної церкви в Чернігові, пол. XI ст. (за М. Макаренком).
23. Знак на цеглі з Володимира на Волині коло 1278 р. (знахідка В. Січинського 1933 р.).
24. Знак на "голосниках" (гончарській посудині) в банях св. Софії в Києві, пол. XI ст. (за Міллером).
25. Знак на посуді з Києва.
- 26-27. Знаки на посуді з Вишгорода коло Києва.
28. Знак на посуді з Остерського Городка коло Чернігова (Черніг. істор. музей).
29. Знак на посуді з Ліпляви (на лівому березі Дніпра навпроти Канева).
- 30-31. Металеві відзнаки з тризубами, знайдені в Києві й в Білгороді коло Києва. (за Таубе).

32. Мідяна відзнака чи прикраса з тризубом з Києва.
33. Знак на персні, знайдений на руїнах княжої палати в Києві.
34. Знак на персні, знайдений коло Святого озера біля Чернігова, XII ст.
35. Знак на металевій штампці, знайденої коло Десятинної церкви в Києві (за В. Хвойком).
36. Олов'яна пломба зі Звенигорода коло Львова (за о. Білінкевичем).
- 37-40. Митні знаки (пломби) з Дорогочина, XII-XIII стол.
- 41-43. Орнаментальні прикраси рукописних книжок XIII-XVI ст. (В. Січинський).
44. З Євангелії, пол. XVI ст. (Національний музей у Львові).
45. З Євангелії з Бережан, кін. XVII ст. (Національний музей у Львові).
46. З "Минеї", пол. XVI ст. (Національний музей у Львові).
47. Мотив із ювелірного виробу XII-XIII ст. (знайдений у садибі Петровського в Києві).
- 48-53. Знаки, намальовані селянами на Закарпатті на дверях хат під Різдво (за О. Пастернаком).
54. Грецька монета з Прієни в Малій Азії, IV-III ст. до Христа. (за В. Січинським).
55. Монета з Пантикапеї, III ст. по Христі. (за Е. Мінсон).
56. Тризуб із птахами (воронами). Бронзовий виріб, знайдений у Луговій могилі коло Александрополя на Запоріжжі (за фоторепрод. Толстого-Кондакова, рис. В. Січинського).
- 57-59. Знаки на золотих бляшках алянів, III-IV ст. по Христі (за М. Міллером).
60. Тризуб Тмутороканського князя Мстислава Володимировича Хороброго (987-1036), вирізаний на кістяній платівці налуччя. (За М. Міллером). Знайдено на Тамані.
61. Тризубець-спис старокняжої доби на Україні (зі збірки Ханенка).

62. Великий герб Української Народної Республіки, Графічне виконання В. Кричевського 1918 р.

63. Малий герб УНР Рис Кричевського 1918 р.

64. Тризуб на Державному кредитовому білеті УНР в сто гривень. Графічне виконання Ю. Нарбути 1918 р.

65. Топографія тризуба на Україні. Мапа В. Січинського.

ЗМІСТ

Передмова	3
I. Значення тризуба	5
II. Історичні пам'ятки	8
III. Здогади про тризуб	24
IV. Генеза тризуба	30
V. Історичний розвиток тризуба	36
VI. Український прапор	48
Література	57
Реєстр ілюстрацій	58